

Bir Karanlık Turizm Türü Olarak Savaş Turizmi ve Bosna-Hersek'in Bir Savaş Turizmi Destinasyonu Olarak Yeniden Tanımlanması

"Savaş insana her şeyi öğretir, bir de barış içinde yaşamayı öğretse keşke."
Ayşe Kulin - Sevdalinka

Elif Bilginoğlu*

* Doç. Dr. / Assoc. Prof.

elifb@ada.net.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Gönderim / Received:
15 Mart 2024

Kabul / Accepted:
26 Eylül 2024

**Alan Editörü / Field
Editor:**
Yurdağül Özdemir

Öz

Bu çalışma, Bosna-Hersek'teki savaş turizmi ve karanlık turizm alanlarını, özellikle Saraybosna'daki müzeleri ve 1992-1995 kuşatmasını, savaş turizmi perspektifinden inceleyen bir literatür derlemesidir. Bosna-Hersek, turizm sektöründe önemli gelişmeler kaydetmiş olmasına rağmen, karanlık turizm çerçevesinde ziyaret edilecek yerleri konu alan rehber kitaplarda nadiren yer almaktadır. Bu derlemede, karanlık turizmin ülkede hem gezi turları hem de anıt müze sergileri olarak iki biçimde temsil edildiği, bu bağlamda literatürde sunulan verilerle ortaya konulmaktadır. Çalışmada kullanılan yöntem, mevcut literatürün incelenmesi ve bu bağlamda ilgili verilerin değerlendirilmesine dayanmaktadır. Elde edilen bulgular, Bosna-Hersek'teki karanlık turizmin, ülkenin tarihindeki olaylara yönelik küresel farkındalık ve anlayışın artmasına önemli katkılar sağladığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Karanlık turizm, savaş turizmi, Bosna-Hersek karanlık turizm, Saraybosna savaş turizmi, Saraybosna karanlık turizm.

War Tourism as a Form of Dark Tourism and Redefining Bosnia and Herzegovina as a War Tourism Destination

Abstract

This study is a literature review that examines the areas of war tourism and dark tourism in Bosnia and Herzegovina, specifically focusing on museums in Sarajevo and the 1992-1995 siege from the perspective of war tourism. Although Bosnia and Herzegovina has made significant progress in the tourism sector, it is rarely included in guidebooks on places to visit within the framework of dark tourism. This review demonstrates that dark tourism in the country is represented in two forms: sightseeing tours and memorial museum exhibitions, as evidenced by the data presented in the literature. The method used in the study is based on the review of existing literature and the evaluation of relevant data in this context. The findings indicate that dark tourism in Bosnia and Herzegovina has made a significant contribution to increasing global awareness and understanding of the events in the country's history.

Keywords: Dark tourism, war tourism, Bosnia-Herzegovina dark tourism, Sarajevo war tourism, Sarajevo dark tourism.

GİRİŞ

Turizm dünyanın en önemli ekonomik sektörlerinden birini oluşturmaktadır. Sektör, dünya üzerindeki her on kişiden birini istihdam etmekte ve yüz milyonlarca kişiye geçim kaynağı sağlamaktadır. Ekonomileri güçlendirmesi ve ülkelerin gelişmesine katkıda bulunması yanı sıra insanların dünyanın kültürel ve doğal zenginliklerinden bazılarını deneyimlemelerini sağlamak ve ortak insanlığımızı vurgulayarak insanları birbirlerine yaklaştırmaktadır. Bu yüzden de turizmin başlı başına dünyanın harikalarından biri olduğu söylenebilir (Guterres, 2023).

Turizm sektörünün küresel ekonomiye katkısı trilyon dolarlarla ifade edilen rakamları bulmakta ve her yıl 1,2 milyardan fazla insan seyahat etmektedir (KPMG, 2022, s. 7; The World Bank, 2023; World Tourism Organization, 2023). Bu turistlerin giderek artan bir kısmı ilgisini yeni gelişen bir pazar olan ölüm, felaket ve vahşet yerlerine turizme yöneltmiş durumdadır (Lennon & Foley, 2000).

Savaş turizmi, karanlık turizmin özgün bir türü olup, turistlerin savaş alanlarını, savaşın yaşandığı yerleri ve başkalarına ait trajedileri keşfetmeye olan ilgilerini yansıtmaktadır. Savaşla ilişkili yerler, dünyanın en büyük turistik çekim merkezlerinden birini oluşturmaktadır. Savaşla ilgili mekanlara hem uluslararası hem de yerel turistlerin artan bir ilgisi olduğu görülmektedir (Alabau-Montoya & Ruiz-Molina, 2020; Ćomić, 2023; Juan vd., 2020; Pahlevanzadeh vd., 2024; Rosenzweig, 2022; Williams vd., 2023).

Bosna-Hersek dağları, gölleri, güzel köyleri, büyük ruhlu küçük kasabaları dahil olmak üzere kültürel ve tarihi mirasının zenginliği, doğal güzellikleri ve çekici yerleri ile turistlere eşsiz tarihsel zenginliklerinin yanı sıra Avrupa'nın en seçkin doğal manzaralarından birini sunmaktadır. Kırılğan güzellikteki Bosna-Hersek, Güney Slav merceğinden süzülen Osmanlı ve Avusturya-Macaristan tarihlerinin karışımından doğan Doğu-Batı buluşması atmosferiyle ilgi çekicidir. Bosna-Hersek'te turizm, 2006 yılında seyahat sitesi Lonely Planet'in ülkenin başkenti Saraybosna'yı dünyanın en iyi 43. şehri olarak seçmesiyle büyük bir ivme kazanmıştır. Birkaç yıl sonra, site Saraybosna'yı 2010 yılında ziyaret edilecek en iyi 10 şehirden biri olarak tanımlamıştır. 2013 yılında Dünya Ekonomik Forumu, Seyahat ve Turizm Rekabet Edebilirlik Raporu'nda Bosna'nın turistlere karşı dünyanın en dostane 8. ülkesi olduğunu bildirmiştir (King & Nevins, 2021, s. 50; Lonely Planet, 2023). Bu yıl ise National Geographic Travel dergisi, 2025 yılı için ziyaret edilecek yerler arasında Bosna-Hersek'in başkenti Saraybosna'yı "*dünyanın en iyisi*" olarak belirlemiştir (Carmichael, 2024). Ancak günümüzde birçok kişi hala ülkeyi 1990'ların yürek parçalayıcı iç savaşıyla ilişkilendirmektedir ve ülkenin birçok yerinde o zamanın izleri fazlasıyla görünür durumdadır (Jaganjac, Aljić & Jasak, 2022; Marco & Aida, 2009). Bu yüzden de zengin tarihi, çarpıcı manzaraları ve cazip mutfağıyla ziyaretçilere her zaman çok şey sunmakta olan Bosna-Hersek, karanlık turizm konusunda bir "*popüler nokta*" olarak adlandırılmaktadır (Wheelwright & Vujinovic, 2021). Bosna'da karanlık turizm gelişmiştir; eski savaşlar ve zulümler günümüzde turistlere özellikle Saraybosna'da düzenlenen özel "*savaş turları*" yoluyla sunulmaktadır (Naef, 2013).

Bu çalışma, Bosna-Hersek'teki turizmin bir karanlık turizm türü olarak nitelendirilen savaş turizmi çerçevesinden incelendiği kavramsal bir makaledir. Çalışmanın amacı Bosna-Hersek'teki ve özellikle de ülkenin başkenti Saraybosna'daki tarihin, belleğin ve kimliğin incelenbildiği, tartışılabildiği ve müzakere edilebildiği kritik mekânlar olma ve öyle kalma potansiyeline sahip olan müzeleri ve kentin yakın tarihindeki en travmatik olay olan 1992-1995 kuşatmasını konu alan savaş turizmi alanlarını incelemektir.

KARANLIK TURİZM

Her yıl dünyanın dört bir yanından milyonlarca turist dünyanın en kederli mekanları olarak görülen vahşet, kaza, doğal afet ya da kötü şöhretli ölümlerin yaşandığı yerleri ziyaret etmektedir.

Auschwitz, Çernobil, Gettysburg, Kennedy suikastının gerçekleştiği yer, Titanik'in enkazı, New York'taki 11 Eylül Anıtı, Galler Prensesi Diana'nın Paris'teki trajik araba kazasının gerçekleştiği tünel gibi yerleri ziyaret edenler tarihin en kötü kısımlarını tatillerinin bir parçası haline getirmektedirler (Best, 2013; Lennon & Foley, 2000; O'Hare, 2023; Sampson, 2019; Stone, 2012; 2013). "Turizm sektörünün kirliliği" (Marcel'den aktaran Stone, 2009, s. 56) olarak da adlandırılan karanlık turizm, soykırım, suikast, hapsetme, etnik temizlik, savaş veya doğal ya da kazara meydana gelen felaketler de dahil olmak üzere insanlık tarihinin en karanlık olaylarından bazılarının yaşandığı yerleri ziyaret etmek anlamına gelmektedir (Sampson, 2019). Burada kullanıldığı şekliyle "karanlık" terimi, turizm alanındaki belirgin rahatsız edici uygulamalara ve ürkütücü ürünlerle deneyimlere işaret etmektedir (Stone, 2006, s. 146).

Sonsuz çeşitlilikteki yerleri, cazibe merkezlerini ve deneyimleri kucaklayan geniş bir şemsiye kavram olan (Sharpley & Gahigana, 2014, s. 64) karanlık turizm, farklı araştırmacılar tarafından "trajedilerin ya da tarihsel olarak kayda değer ölümlerin yaşandığı ve hayatlarımızı etkilemeye devam eden yerlere yapılan ziyaretler" (Tarlow, 2005, s. 48) ya da "ölüm, acı ve görünüşte ürkütücü olanla ilişkili yerlere seyahat etme eylemi" (Sharpley, 2009, s. 10) olarak tanımlanmaktadır.

Çeşitlilik içeren ve bir şemsiye terim olarak işlev gören karanlık turizm kavramı (Light, 2017) farklı araştırmalarda farklı bağlamlarda "ceza/cezaevi turizmi" (Strange & Kempa, 2003); "korku turizmi" (Bristow, 2020); "soykırım turizmi" (Beech, 2009); "hüzün turizmi" (Lewis, 2008); "afet turizmi" (Miller, 2008); "trauma turizmi" (Clark, 2009); "trajik turizm" (Lippard'dan aktaran Magano, Fraiz-Brea & Leite, 2023); "vahşetin mirası" (Tunbridge & Ashworth, 1996) "olumsuz gezilecek yerleri görme" (MacCannell, 1998) gibi çeşitli karşılıklarla ele alınmıştır. Öte yandan, ölümle ilgili yerlere yapılan ziyaretleri tanımlamak için "thana turizm" (Seaton, 1996); "morbid turizm" (Blom, 2000); "kara nokta turizmi" (Rojek, 1993) gibi isimler önerilmektedir. Bunların hepsi de hayatın, tarihin ve ziyaret edilen yerlerin olumsuz yönlerine atıfta bulunmaktadır (Mionel, 2019, s. 425). Ancak bilim camiası ve kamuoyu tarafından en çok kullanılan "karanlık turizm" terimidir (Biran, Poria & Oren, 2011, s. 821; Martini & Buda, 2020, s. 681) ve yapılan araştırmalarda karanlık turizm olgusunun "henüz yeterince tanımlanmamış" olduğu (Keil, 2005, s. 481) ve aynı zamanda "zayıf bir şekilde kavramsallaştırılmış" (Jamal & Lelo, 2009) olduğu ve bu yüzden de "teorik olarak kırılğan" (Stone & Sharpley, 2008, s. 575) olduğu ileri sürülmektedir.

Seaton (1996, s. 240-242) karanlık turizmin beş türü olduğunu ileri sürmekte ve bunları ölümün kamusal olarak canlandırılmasına tanıklık etmek için yapılan yolculuklar, bireysel veya toplu ölümlerin gerçekleştiği yerleri, bu ölümler gerçekleştikten sonra görmek için yapılan yolculuklar, mezarlıklar, mezar taşları, mahzenler ve savaş anıtları da dahil olmak üzere anıtlara veya gömü yerlerine yapılan yolculuklar, ölüm silahlarının bulunduğu müzeler gibi birbiriyle bağlantısı olmayan yerlerde ölümün kanıtlarını veya sembolik temsillerini görmek için yapılan yolculuklar ve yeniden canlandırmalar veya ölüm simülasyonu için yapılan yolculuklar olarak sınıflandırmaktadır.

Stone (2006, s. 151) ise karanlık turizmin arz çerçevesinde algılanan ürün özelliklerine göre en karanlıktan en aydınlığa uzanan bir yelpazede incelenmesi gerektiğini belirtmekte ve "en karanlık, daha karanlık, karanlık, aydınlık, daha aydınlık, en aydınlık" olarak bir sınıflandırma yapmakta ve karanlık turizmin en karanlık alanlarını "Soykırımın Karanlık Kampları" olarak tanımlamaktadır. Benzer bir şekilde Sharpley'in de (2005), karanlık turizmin hem arzı hem de tüketimine ilişkin farklı amaç yoğunluklarına dayanarak, karanlık turizmin farklı "tonlarının" tanımlanabileceğini öne sürdüğü gibi, Miles da (2002, s. 1175) ölüm, felaket ve ahlaksızlıkla ilişkilendirilen mekanlar ile ölüm, felaket ve ahlaksızlık mekanları arasında bir fark olduğunu belirtmekte ve ölüm, felaket ve ahlaksızlıkla ilişkilendirilen mekanlara yapılan ziyaret "karanlık turizm" olarak nitelendiriliyorsa, ölüm, felaket ve ahlaksızlık mekanlarına yapılan yolculuk/gezi/hac ziyaretinin empatik seyahatin bir ileri derecesini

oluşturduğunu ve bu yúzden de “daha karanlık turizm” olarak adlandırılması gerektiğini ileri sürmektedir.

Karanlık turizm yeni bir olgu olmamakla birlikte, karanlık turizmin araştırılması ve analiz edilmesine yúnelik akademik ilgi son zamanlarda artmaktadır. Bununla birlikte karanlık turizm hem talep hem de arz perspektifinden (yani ziyaretçilerin alanlara gelme nedenleri ve yerinde yorumlama ve ziyaretçiler için tesislerin hazırlanması) 21. yúzyılda büyüyen bir olgu olarak kabul edilmektedir (Frew & White, 2013, s. 2). Lennon ve Foley’in (2000) yayınladığı “Karanlık Turizm: Ölüm ve Felaketin Cazibesi” (*Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*) isimli kitap, bu terimi daha geniş bir kitleye tanıtmış ve bu konudaki akademik ilgi ve tartışmayı teşvik etmiştir.

SAVAş TURİZMİ

Savaş “Devletlerin diplomatik ilişkilerini keserek giriştikleri silahlı mücadele; harp, cenk, cidal, katal” (Türk Dil Kurumu [TDK], 2023) ya da “uluslararası sistemde şiddet kullanma ya da silahlı kuvvet kullanma kapasitesine sahip devletler ve devlet dışı siyasal aktörler arasında gerçekteşen, büyük ölçekli fiziksel şiddet içeren çatışma ya da çarpışma” (Canan Sokullu, 2019, s. 2) olarak tanımlanmaktadır. Bu terimin birçok farklı alandan birçok farklı araştırmacı tarafından yapılan tanımlarını analiz eden Vasquez (2009, s. 19) ise savaşa dair “Savaş olarak kabul edilen şey tarihin bir ürünüdür; belirli bir dönemin inançlarının, resmi ve gayri resmi yasalarının ve geleneklerinin bir ürünüdür. Bu, savaşın toplumsal bir icat, belirli eylemleri alıp onları bir şey haline getiren bir kurum tarafından yaratılan bir olgu olduğu fikrini vurgulamaktadır.” tanımını yapmıştır.

Savaş turizmi, savaş ve turizmiyle ilgili tüm yönleri ifade etmekte ve örneğin savaş alanı turları, savaş müzeleri, savaş anıtları, savaş mezarları, savaş canlandırmaları ve aktif “sıcak” savaş deneyimlerini içermektedir (Dunkley, Morgan & Westwood, 2011). Savaş anma alanları “tarihi öneme sahip olan vahşet” (Ashworth, 2004) ya da “karanlık dinlenme yerleri” olarak da adlandırılmaktadırlar (Stone, 2006). Savaş mirası, sadece merak ya da dolaylı heyecandan dolayı değil, aynı zamanda hac ve miras nedenleriyle de kendi başına güçlü bir çekiciliğe sahiptir. Eski savaş alanları ve mezarlıklar, bu tür yerlerde savaşan ve ölenlerin torunlarında ve ayrıca bu savaşlardan sağ kurtulup bu tür yerleri tekrar ziyaret etmek isteyenlerde güçlü kişisel duygular uyandırmaktadır (Butler & Suntikul, 2013a, s. 2).

Savaşla ilgili turizmin geçmişi oldukça eskiye dayanmaktadır (Butler & Suntikul, 2013a, s. 2). Her ne kadar bu kapsamda dünyada turistlerin ilgisini çeken ilk yerler olarak ölkemizde Anadolu’da bilinen ilk dünya savaşı ölçüsündeki Troya savaşının yaşandığı Truva ve I. Dünya Savaşı’nın en kanlı cephesi Çanakkale (Doğaner, 2006; Yeřildađ & Atay, 2011), dünyada ise genellikle Waterloo savaş alanları anılsa da daha öncesinde de küçük ölçekli girişimlerin gerçekteştiği bilinmektedir (Baldwin & Sharpley, 2009; Butler & Suntikul, 2013a; Towner, 2013). 19. yúzyıl savaş turizmi araştırmacılarca ağırlıklı olarak savaş kahramanlarının onurlu bir şekilde öldüğu savaşın kahramanca karakteriyle ilişki kurma girişimi olarak çerçeveslenmekteyken, 20. yúzyılın başlarında savaş turizmi genellikle yas ve anma (Winter, 1995) ve hatta bir “sivil ölü kúltü” (Ariès, 2008, s. 550) çerçevesine yerleştirilmiştir.

Çağdaş savaş turizminde Gelibolu gibi belirli bir ulusun ya da uluslar ittifakının kolektif belleğinde güçlü bir konuma sahip olan yerlerin ziyaret edilmesi (Scates, 2002) yanı sıra, Auschwitz, Srebrenitsa, Somme ve Avrupa dışında Kamboçya’daki Ölüm Tarlaları, Vietnam’daki savaş kalıntıları ve Hiroşima ve Nagazaki şehirleri gibi bedensel şiddeti ve etnik temizliği örnekleyen yerlere de odaklanılmaktadır (Biran vd., 2011; Cooper, 2006; Henderson, 2000; Winter, 2011). Bu mekânlar, yalnızca yaşanan pek çok vahşet nedeniyle değil, aynı zamanda hikâyelerinin çatışmaya ilişkin genel algı ve duygulara en uygun olması ve ziyaretçilere açık alanlarda bulunmaları nedeniyle de savaşın dehşetinin simgeleri haline gelmiştir.

"Savaş" ve "turizm" kavramlarının bir arada düşünülmesi zordur. Şiddet ve insan vahşetinin yurtdışı tatillerinin boş zaman uygulamalarıyla nasıl bağlantılı olduğunu görmek kolay değildir (Lisle, 2000, s. 91). Turizmin genellikle barışçıl yerlerde geliştiğine dair inanış nedeniyle, ilk bakışta "savaş turizmi" terimi bir oksimoron gibi görünebilmektedir (Hall, Timothy & Duval, 2004). Bununla birlikte, turizm genellikle eğlence, keyif ve zevk ile ilişkilendirildiği için, bu terimler savaş ve çatışma bölgelerine yapılan ziyaretlerle pek bağlantılı değildir ve bu nedenle "savaş turizmi" terimi kulağa uygunsuz gelebilir (Elliott & Milne, 2019, s. 3). Ancak, turizmin doğası son yıllarda büyük ölçüde değiştiği için, araştırmacılar tarafından turizmle bu tür ilişkilendirmeler yapılmaktadır. Mevcut turizm çabalarının biçimi ve amacı oldukça çeşitlidir ve turistler birden fazla nedenle seyahatler gerçekleştirebilmektedir. Bu nedenler eğlence, keyif ve zevk arayışının ötesine geçmiştir. Bu çalışmada da ele alındığı üzere, günümüzde turizm eğitim, gönüllülük veya başa çıkma gibi nedenlerle de gerçekleştirilmektedir; bu nedenler anlamlı turistik karşılaşmalar arayışıyla ilişkilendirilebilir (Cohen, 2011; Iliev, 2021; Magano, Fraiz-Brea & Leite, 2022). Bu anlamlı karşılaşma arayışı, en azından bazı insanların bilgilerini genişletmek, kişisel olarak gelişmek ve hatta dönüştürücü deneyimler yaşamak için seyahat ettiklerini ima etmektedir. Dahası, savaş turizmi yeni bir olgu olmamakla birlikte (Baldwin & Sharpley, 2009; Butler & Suntikul 2013a; Towner, 2013), popülerliği son yıllarda giderek artmaktadır (Henderson 2000; Iles 2008; 2012; Scates, 2002; Winter, 2011). Hem uluslararası hem de yerli turistler tarafından savaşla ilgili karanlık alanlara yönelik artan bir ilgi olduğu görülmektedir (Mileva, 2019).

Otantik ve hassas savaş anılarının gösterime hazır hale getirilmesi, ziyaretçi deneyiminin yönetimi ve bu süreçlerin duyarsızlaştırılmış bir eğlenceye dönüşmeden gerçekleştirilmesi gibi zorluklar, etik sorunlara yol açabilmektedir (Hudson & Hudson, 2017). Savaşı akılda canlandırmak, başkalarının acısını akılda canlandırmak demektir. Askerler savaşa hazırlanırken, savaş sırasında ve savaştan sonra toparlanırken insani duyguların tümünü yaşarken, dehşet, zorluk ve acı anları vardır ki bunları hatırlamak zor olduğu gibi daha sonra başkalarına aktarmak da çok zordur. Kimi araştırmacılar, savaşta başkalarının acılarının tam anlamıyla anlaşılmasının ya da temsil edilmesinin mümkün olmadığını, bunun dil ve imgelerin ötesinde bir deneyim olduğunu öne sürerken; diğerleri, bu zorluğu kabul etmekle birlikte, yine de bu konuda bir çaba göstermenin ahlaki bir sorumluluk olduğunu savunmaktadırlar (Winter, 2010, s. 1).

Savaş, küresel jeopolitik ortamın her zaman var olan bir parçasıdır ve dünya üzerinde savaşın izlerini taşımayan çok az bölge bulunmaktadır. Genel olarak savaş, ülkeler, halklar ya da ideolojik gruplar arasında yoğun şiddet ve saldırganlıkla nitelendirilen silahlı çatışma koşullarını içermektedir. Her zaman insan hayatına mal olmakta, ekonomileri istikrarsızlaştırmakta, sosyo-kültürel yaşamı bozmakta ve çevresel yıkımı tetiklemektedir (Timothy, 2013, s. 13). Ancak diğer taraftan savaş mirası, sadece merak ya da dolaylı heyecan için değil, aynı zamanda hac ve miras nedenleriyle de kendi başına güçlü bir cazibe merkezidir. Eski savaş alanları ve mezarlıklar, bu tür yerlerde savaşan ve ölenlerin torunlarında ve ayrıca bu savaşlardan sağ kurtulup bu tür yerleri tekrar ziyaret etmek isteyenlerde güçlü kişisel duygular uyandırmaktadır (Butler & Suntikul, 2013a, s. 2).

Savaş turizmi üzerine daha önce yapılmış olan araştırmalar, turizmi barış ve dayanışma (Butler & Suntikul, 2013a; Dolnicar & McCabe, 2022) ve bellek (Carbone, 2022; Fyall, Prideaux & Timothy, 2006) aracı olarak ele almaktadırlar. Günümüzde savaş hatıraları ve benzer ürünler, dünyadaki en büyük turistik cazibe kategorisini oluşturmaktayken (Smith, 1998), savaş turizmi konusunda özellikle Bosna-Hersek'in başkenti Saraybosna gibi savaşın yoğun olarak yaşandığı yerlerde bir eğilim görülmektedir (Naef & Ploner, 2016, s. 182).

Savaş bölgelerinde seyircilerin varlığı tarih boyunca kanıtlanmış olmasına ve savaşla ilgili turizmin geçmişi oldukça eskiye dayanmakta olmasına rağmen, savaş turizmi üzerine yapılmış çok az

sayıda araştırma vardır (Butler & Suntikul, 2013a, s. 2; Williams, Wassler & Fedeli, 2023, s. 926). Oysa Clouser'ın (2009, s. 7) "bir manzaranın gücü, düşünceleri şekillendirme, anıları ve duyguları uyandırma, ideolojileri pekiştirme ve yaratma ve bir yerin değerlerini ve önceliklerini dünyaya aktarma yeteneğinde görülebilir" sözleriyle de altını çizdiği gibi ölüm mekânlarını gezmek, bir kültürün geçmişi, bugünü ve geleceğinin sanatsal, bilimsel ve siyasi değerlerini aydınlatmak için yas tutmanın ötesine geçebilmektedir. Sadece bu nedenle bile, bu tür yerleri canlandıran güdülerin ve uygulamaların karmaşıklığını ele alan daha fazla turizm araştırması yapılması teşvik edilmelidir (Bowman & Pezzullo, 2009, s. 199).

BOSNA-HERSEK'TE YER ALAN BAŞLICA SAVAŞ TURİZMİ MERKEZLERİ

Eski Yugoslavya'da savaş, federal devletler arasındaki uzun siyasi krizin ardından, önce 1991'de On Gün Savaşı olarak bilinen Slovenya'da, ardından 1991'de Hırvatistan'da başlamış ve 1992'de Bosna-Hersek'e taşınmıştır. Slovenya'daki savaş on gün sonra sona ererken, diğer iki ülkede savaş sonraki dört yıl boyunca devam etmiş ve büyük sivil kayıplar yanı sıra yapısal ve mülk yıkımlarına neden olmuştur (Pilav, 2012, s. 23). Slovenya ve Hırvatistan'da başlayan çatışmalar, Bosna-Hersek'e taşındığında, bu ülkenin halkı ve toprakları da savaşın yıkıcı etkileriyle karşı karşıya kalmış ve bu süreç, yalnızca ulusal bellekte değil, aynı zamanda turistik alanda da derin izler bırakmıştır. Bu bağlamda, Bosna-Hersek'teki karanlık turizm, özellikle savaş turizmi, 1992-1995 savaşının belleğinin bir parçası olarak şekillenmiştir ve insanların geçmişi hatırlamalarının ve Bosna Savaşı boyunca kaybettikleri kişileri onurlandırmalarının bir yolunu sunmaktadır (Shymkevych, 2021; United Nations - International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, 2024).

BAŞKENT SARAYBOSNA'DA YER ALAN BAŞLICA SAVAŞ TURİZMİ MERKEZLERİ

Saraybosna, Nisan 1992'den Şubat 1996'ya kadar Bosnalı Sırp ordusu tarafından kuşatma altında tutulmuştur. 3,5 yıldan uzun süren bu kuşatma, modern tarihin en uzun kuşatması olarak kabul edilmektedir. Bir kısmı Sırp tarafından işgal edilmiş olan Saraybosna'nın kuşatma süresince dünyayla bağlantısı tamamen kesilmiş, şehre giriş ve çıkışlar imkânsız hale gelmiştir. Bu durum Saraybosna'yı savaş turizmi konusunda ilginç bir nokta haline getirmektedir. Şehri ziyaret eden turistler burada kent halkının kendilerini nasıl savunduklarını, kuşatma boyunca nasıl yaşadıklarını ve nihayetinde nasıl hayatta kaldıklarını öğrenebilmektedirler (Karčić, 2020).

"Avrupa'nın Kudüs'ü" olarak da adlandırılan Saraybosna (O'Rawe, 2016, s. 115), görmek isteyen ve dinlemek isteyen herkese hikayesini anlatmakta olduğu için, aslen şehre başka nedenlerle gelen ve şehrin canlı ve açık atmosferini deneyimlemeyi hedefleyen turistler bile buranın aslında 1992-1995 yılları arasındaki savaş ve kuşatmanın anısı olmadan deneyimlenemeyeceğini fark etmektedirler (Lorenz & Puharić, 2016). Yaşanan bu savaş, şehrin zengin ve çeşitli mirasını sık sık gölgede bırakmaktadır. El bombaları, keskin nişancılar ve kitlesel katliamlarla ilişkilendirilen yerler, ziyaretçilerin tercih listesinde dini yerler ve mimari simge yapılardan daha üst sıralarda yer almaktadır (Kamber, Karafotias & Tsitoura, 2016, s. 255).

Bollens'in (2001, s. 170) "Saraybosna, Bosna-Hersek özel, üstün bir yerdir", Jaganjac vd.'nin (2022, s. 240) "evrensel çok kültürlülüğün eşsiz bir sembolü" olarak tanımladıkları Bosna-Hersek'in başkenti Saraybosna, çoğu kişi için acı bir iç savaş ve acımasız bir kuşatma ile bağdaştırılan bir isimdir (Joly, 2019). Saraybosna, geçmişi örtbas etmek yerine, ziyaretçilerini savaşın gerçekleri hakkında eğitmek ve önemli konuşmaları kolaylaştırmak için turizm türlerinden yararlanmıştır. Şehir, karanlık turizm için bir merkeze dönüşmek yerine, tarihi konusunda duygularını açığa vuran bir yere dönüşmüştür (Tadlock, 2019). Saraybosna'nın yakın geçmişteki şiddet dolu geçmişi, şehrin dört bir yanındaki çok sayıda anma ve hatırlama mekânı tarafından temsil edilmektedir (Erjavec & Volcic, 2009). Bosna-Hersek'in hem yerli hem de yabancı ziyaretçiler için pek çok acı ve travma mekânı sunan "kuşatma

altındaki markası" Saraybosna, (Kosatica, 2021, s. 161), şiddet dolu geçmişi anlamaya yönelik otantik bir yol vaat ederken, geçmişin travmasının satıldığı bir turistik cazibe merkezine dönüştürülmüştür (Kassouha, 2019; Volcic, Erjavec & Peak, 2014). Yaşanmış olan savaş, genel şehir turlarında tarihsel bir perspektiften anlatılmaktayken, savaş temalı turlar ise tarihi yaşanmış olan savaş üzerinden anlatılmaktadır (Causevic & Lynch, 2011, s. 790). Hafızalaştırma biçimleri ve hatırlanan yıkım izleri Saraybosna'yı karanlık turizm konusunda bir cazibe merkezi haline getirmektedir (Kassouha, 2019).

1992-1995 arasında Bosna-Hersek'te yaşanan savaş geride 12.000'i çocuk olmak üzere yaklaşık 200.000 kayıp (United Nations, 2008), harabeye dönmüş şehirler ve küllerinden yeniden doğmaya çalışan karmaşık bir idari yapıya sahip bir ülke bırakmıştır. Zulüm ve katliamlar yerel kolektif belleğin bir parçası haline gelmiştir. Bosna Savaşı'nın en belirgin olaylarından biri olan ve tam olarak 3 yıl, 10 ay, 3 hafta ve 3 gün sürmüş olan Saraybosna Kuşatması, modern tarihte bir şehrin en uzun süren kuşatmasıdır. Su, gıda, gaz, elektrik ve ilaç tedarikinin sürekli olarak azaldığı bir dönem olan Saraybosna Kuşatması'nın insani bilançosu çok büyük olmuş ve aralarında 1500'den fazla çocuğun da bulunduğu 11.541 kişi hayatını kaybetmiştir. Yaklaşık 56.000 kişi yaralanmış, bunlardan 1741'i ağır yaralanmış ya da kalıcı olarak sakat kalmıştır. Buna ek olarak, yaklaşık 100.000 mültecinin Saraybosna'yı terk ettiği tahmin edilmektedir. Şehirdeki konutların yaklaşık %60'ı yıkılmıştır (Ernst, Vukicevic, Jakulj & Ilich, 2003; Riordan, 2010; United Nations, 1994). Milyonlarca kitap, türünün tek örneği el yazmaları, paha biçilmez eserler ve önemli kültürel simgeler yok edilmiştir (Bakaršić, 1994).

Franz Ferdinand Suikast Alanı ve Müzesi (*Muzej Atentata na Franca Ferdinandu*)

Avusturya-Macaristan tahtının velihi Arşidük Franz Ferdinand ve eşi Sophie'nin 1914 yılında Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi olan Gavrilo Princip tarafından öldürülmeleri, milyonlarca insanın hayatına mal olan ve dünyanın siyasi haritasını yeniden şekillendiren I. Dünya Savaşı'nın fitilini ateşlemiştir (Halilovich, 2013, s. 5; James, 2023; Pruitt, 2023). Obala Kulina Bana Caddesi'nde, Milyatska nehri üzerine kurulu tarihî Latin Köprüsü (*Latinska Čuprija*) yakınlarında yer alan suikastin gerçekleştiği alan, bu nedenle çok büyük bir tarihi öneme sahiptir. Ancak burada turistler için görülecek pek fazla bir şey yoktur. Bu yüzden de suikast alanının yer aldığı caddedeki müzede olay ve tarihi arka planı metalaştırılmaya çalışılmıştır. Suikast alanı sadece sokağın köşesinde yer alan bir alandan oluşmaktadır ve tarihi önemi bir anıt plakette belirtilmiştir. Genellikle hatalı bir şekilde suikastın yolun hemen karşısında yer alan Latin Köprüsü'nde gerçekleştiği varsayılmaktadır. Ancak suikast bu köprüde gerçekleşmemiştir. Bu olaya dair daha fazla bilgi almak ve bu olayla ilişkili bazı eserleri görmek için suikastın gerçekleştiği caddenin köşesindeki küçük müzenin ziyaret edilmesi önerilmektedir (Dark Tourism, 2023; Harrington, 2014, s. 123-124; Ukav, 2018).

Müzenin içeriğinin yaklaşık dörtte üçü suikasttan önceki tarihi dönemle, yani Bosna'nın Avusturya-Macaristan dönemiyle (1878-1918) ilgilidir. Müzede suikastın kendisiyle ilgili bölümde 28 Haziran 1914'te yaşanan olaylara ilişkin bir çizelge ve zaman çizelgesinin yanı sıra, fotoğraflar ve belgeler ile Gavrilo Princip'in giydiği kıyafetler de sergilenmektedir. Müzede, Franz Ferdinand ve Sophie'nin ilgili dönem kıyafetlerini giymiş mankenlerin yer aldığı bir oda da bulunmaktadır. Müzede karanlık turistlerin en fazla ilgi gösterdikleri nesne suikastta kullanılan silahtır. Suikast tarihsel açıdan büyük öneme sahip olmasına rağmen, bir karanlık turizm destinasyonu olarak suikast alanı ve müzenin Saraybosna'da nispeten daha az ilgi çekici yerler arasında olduğu iddia edilmektedir (Dark Tourism, 2023). Bu görüş, yerel halkın ve turistlerin bu tür alanlara olan ilgisinin göreceli olarak düşük olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Bununla birlikte, diğer araştırmalar, bu alanların hem tarihsel anıları canlı tutma hem de geçmişin travmatik olaylarını ziyaretçilere aktararak bir tür kültürel eğitim sağlama açısından önemli bir rol oynadığını savunmaktadır (Miller, 2007; Tourism BiH, 2024; Visiting Vienna, 2024).

Dolayısıyla, bu alanların önemine dair değerlendirmeler, ziyaretçilerin beklentilerine ve turizm deneyimlerinden ne beklediklerine göre değişiklik gösterebilmektedir.

Görsel 1. Franz Ferdinand Suikast Alanı ve Müzesi (Museums of The World, 2024).

Saraybosna Tünel Müzesi (*Tunel Spasa*)

Saraybosna'da ziyaretçilerin en çok ilgi gösterdikleri mekanlardan biri muhtemelen Tünel Müzesi'dir. Bosna Savaşı sırasında Bosnalılar için kritik bir nokta haline gelen bu tünel, halk arasında "*Kurtuluş Tüneli*" ya da "*Umut Tüneli*" olarak bilinmektedir (Kaya, 2018; Tanović, 2019).

Saraybosna şehrinin kuşatılması sırasında havaalanı Birleşmiş Milletler kontrolüne alınmıştı. Havaalanının iki tarafı Sırp Ordusu tarafından çevrilmişken, pistin diğer iki tarafı Bosna ordusunun kontrolündeydi. Başlangıçta, askerler ve siviller, Sırp keskin nişancı ateşi ve bombardımanı altında pist boyunca koşmaktalardı. 1993 yılında Bosna Ordusu, bu ölümcül sorunun üstesinden gelmek amacıyla gizli bir operasyon düzenleyerek havaalanının altına bir tünel inşa etmeye karar vermiştir (Karčić, 2020).

Günümüzde daha çok "*Saraybosna Savaş Tüneli*" olarak bilinen ve resmi adı "*Objekat Dobrinja-Butmir*" olan bu tünel, tamamlandığında 785,5 metre uzunluğa, ortalama 1,5 metre yüksekliğe ve ortalama 1 metre genişliğe sahipti. Daha derin ve geniş bir tünel ulaşım ve hareketi kolaylaştıracak olsa da, arazinin yeraltı su akıntılarının yoğunluğu gibi jeoteknik özellikler, daha sağlam bir mühendislik projesine izin vermemiştir. Sonraki iki buçuk yıl boyunca, bu dar tünel, yaklaşık 400.000 kişinin ve 3 milyon kilogramdan fazla gıdanın şehre ulaştırıldığı fiili yaşam hattı olarak hizmet vermiştir (Jajcanin, Chahin & Ivkovic-Kihic, 2019; Lucić, 2016).

Tünel, Butmir yerleşimindeki özel bir mülkün altından kazılmış ve Dobrinje Mahallesi'nde sona ermiştir. Bu özel mülkün Kolar ailesine ait olduğu bilinmektedir ve savaş bittikten hemen sonra aile, evi müzeye dönüştürmüştür. Tünelin üzeri toprakla kaplı olduğundan, ilk tünelin yalnızca yirmi beş metrelik kısmı turistlere açıktır. Birkaç yıl önce Saraybosna Kantonu'nun anma merkezleri ve müzeleri korumaya adanmış bir kurumu olan Anma Fonu (*Memorial Fund*) tarafından satın alınan müze, ziyaretçiler ve yabancı turistler için popüler bir mekân haline gelmiştir. Ziyaretçiler müzede, tünelin inşasıyla ilgili eserler ve belgeler görebilirler. Müze, Kolar ailesinin orijinal evinin içinde yer almakta olup, konferanslar ve tünel hakkında bir belgesel gösterimi için iki küçük alan daha mevcuttur (Banjeglav, 2019; Karčić, 2020).

Görsel 2. Saraybosna Tünel Müzesi (Farley, 2018).

İnsanlığa Karşı Suçlar ve Soykırım Müzesi (*Muzej Zločina Protiv Čovječnosti i Genocida*)

Müzeler, tarih hakkında bilgi üreten kilit kurumlardır. Bir toplumun geçmişini nasıl yorumladığını sergilerler ve kesinlikle sadece “gerçekte ne olduğunu” tasvir eden tarafsız bilgi aktarım alanları değildirler. Daha ziyade, sosyal, etnik ve dini iç ve dış gruplar arasındaki ilişkileri yöneten kültürel kalıpların ve içermeye ve dışlama mekanizmalarının tezahürleridirler (Simon, 2010; Sommer-Sieghart 2010). Anıt müzeler kimliğin temsili, resmi belleğin daha üst bir dereceye yükseltilmesi ve bugünün temeli olarak tasarlanan baskın tarihsel anlatının sunulması için kullanılan yerler olma eğilimindedir (Radonić, 2018, s. 135).

Temmuz 2016’da Saraybosna’da tüm savaş mağdurlarının anısını korumak amacıyla açılan özel İnsanlığa Karşı Suçlar ve Soykırım Müzesi (Safarway, 2023; Tolj, 2016), Bosna-Hersek’te işlenen suçların boyutunu ve karakterini sembolik ve açıklayıcı bir şekilde gösteren “Hatırlama Kültürü”nün ilk projesidir (Viator, 2023). Müze Bosna-Hersek’teki savaş sırasında işlenen suçları anlatmakta ve Boşnakları soykırımın kurbanları olarak resmetmektedir (Lorenz & Puharić, 2016; Radonić, 2018, s. 146). Saraybosna’yı ziyaret eden yabancı turistlerin yoğun ilgi gösterdiği müze, sadece Srebrenitsa’da yaşanan soykırımı değil, ülkenin diğer şehirlerinde yaşanan büyük katliamları ve savaş suçlarını da ziyaretçilere en iyi şekilde anlatmaktadır (Besic, 2018).

Müze sergisi, kurbanların yakınları tarafından müzeye bağışlanan ve kurbanların hikayelerini taşıyan çeşitli fotoğraflar ve kişisel nesnelere içermektedir. Boşnakça, İngilizce ve Türkçe olarak sunulan sergide, bu hikayeler her bir öğenin yanına asılan açıklamalarda yer almaktadır (Besic, 2018; Radonić, 2018, s. 146; Safarway, 2023).

Müzedede ayrıca Lahey'deki Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesinde (ICTY) görülen savaş suçları davalarının arşivi, Bosna-Hersek genelindeki toplama kampları ve toplu mezarlara dair bilgiler ve belgeseller de bulunmakta, ciltler dolusu kayıtlarda öldürülen kişilerin isimleri, yaşları, ölüm tarihleri sıralanmaktadır (Besic, 2018; Söylemez, 2019). Müze sahip olduğu zengin arşiv ile 1992-1995 döneminde Bosna-Hersek'te yaşanan olayların araştırılması ve anlaşılması için multidisipliner bir yaklaşım sunmaktadır (Viator, 2023). "Kuşatma Altındaki Şehir" ve "Cezasızlığın Sonu - Mahkeme Önünde Cinsel Şiddet" ve korkularını yenerek mahkemede ifade veren mağdur ve tanıkları konu alan "Onların Gözünden" gibi savaşla ilgili filmlerin de gösterildiği müzedede (Tolj, 2016) ayrıca ziyaretleri daha gerçekçi kılmak için bir toplu mezar simülasyonu ve bir hücre hapsi sunulmaktadır (Safarway, 2023).

Görsel 3. İnsanlığa Karşı Suç ve Soykırım Müzesi (Visit Sarajevo, 2024).

Savaş Çocukluğu Müzesi (*Muzej Ratnog Djetinjstva*)

Ocak 2017'de kapılarını halka açan Saraybosna'daki Savaş Çocukluğu Müzesi (Kosatica, 2021, s. 162; Takševa, 2018, s. 3) yalnızca savaştan etkilenen çocukluklara odaklanan, kâr amacı gütmeyen bağımsız bir müzedir (Mataraci, 2023, s. 62). Müze, Saraybosna'nın en eski caddelerinden biri olan Logavina Caddesi üzerinde, eski şehre yakın bir konumda yer alan eski Toplum Merkezi (*Društveni dom*) binasında yer almaktadır. Bu bina, kamuoyunda yaşanan bazı anlaşmazlıkların ardından, Eski Şehir Belediyesi tarafından Savaş Çocukluğu Müzesi'ne bağışlanmıştır (Halilović, 2019, s. 127; Karčić, 2017, s.167).

Müze binası, müzenin adını ve logosunu taşıyan siyah-beyaz tabelası ile göze çarpmaktadır. Binanın cephesinde hem yerel dilde hem de İngilizce olarak yazılı olan müzenin ismi yanı sıra yer alan logoda el bombası balonu tutan bir erkek ve bir kız çocuğu çocukluk ve savaşı yan yana getirmektedirler. Logo ayrıca, çocukların bu tür yaşam koşullarına nasıl uyum sağladıklarını göstermektedir. Çünkü savaş sırasında silahlar, mermi parçaları ve mermi kovanları gerçekten de sıradan oyun malzemeleri haline gelmektedir. Bu logo aynı zamanda iç mekânın ana içeriğine de gönderme yapmakta ve serginin genel temasıyla iyi bir şekilde bütünleşmektedir (Kosatica, 2021, s. 166; Takševa, 2018, s. 3).

Savaş Çocukluğu Müzesi aslında Bosnalı genç bir aktivist, olan Jasminko Halilović'in 2010 yılında başlattığı "Savaş Çocukluğu" projesi ile Saraybosna kuşatması sırasında çocuk olanlara sosyal medya üzerinden yönelttiği "Sizin için savaş çocukluğu nasıldı?" sorusuna yanıt verilmesi için yaptığı çağrıdan doğmuştur (Kosatıca, 2021, s. 162; Mataraci, 2023, s. 63). Halilović, sorusuna gelen 1000'den fazla yanıtı Ocak 2013'te ilk baskısını yaptığı "Savaş Çocukluğu" başlıklı kitabında yayınlamış ve kitabında Savaş Çocukluğu Müzesi'ni kurma motivasyonunu "Kitap üzerinde çalışırken duyduğum hikayeler, tanıştığım insanlar ve öğrendiğim diğer her şey üzerimde silinmez bir etki bıraktı. Bu hikayeleri anlatmak hayattaki misyonum haline geldi ve Savaş Çocukluğu Müzesi'ni hayata geçirmek yapmam gereken bir şeymiş gibi geldi." olarak açıklamıştır (Halilović, 2018, s. 224). Kitabın yazarı ve sonrasında da müzenin kurucusu olan Halilović, bu mesajların birçoğunun farklı kişisel nesnelere ilgili olduğunu fark edince, sahiplerinden bu nesnelere o sırada hazırlık aşamasında olan müzeye bağışlamalarını istemiştir (Kosatıca, 2021, s. 162).

Etnik sınırları pekiştirmeden, kişisel hikâyeleri ve nesnelere müze koleksiyonunu oluşturan katılımcılar ve ziyaretçiler için travmayı bireysel düzeyde ele almakta olan müze, tamamı bağış yoluyla elde edilen 3000'in üzerinde gerçek değere sahip eserden oluşan bir koleksiyonun yanı sıra, çocuklukları silahlı çatışmalardan etkilenmiş kişiler tarafından anlatılan görsel-işitsel tanıklıklardan oluşan bir arşivi de bünyesinde barındırmaktadır. "Savaş sırasında büyüme deneyimine adanmış dünyanın en büyük arşivi" olmayı hedefleyen müze, bu amaçla savaşla ilgilenen ve savaştan etkilenenlerin kişisel eşyalarını göndermeleri ya da bu deneyimle ilgili bir video tanıklık yapmayı düşünmeleri için sürekli bir açık çağrı yapmaktadır. Böylece müzenin zengin koleksiyonu her geçen gün genişlemektedir (Halilović, 2015; Kıyığı, 2018, Mataraci, 2023, s. 62; Takševa, 2018, s. 4).

Galeride ziyaretçilerin oturabilecekleri ve gerektiğinde sessiz zaman geçirebilecekleri alanlar oluşturulmuştur. Galerinin çıkışında da ziyaretçilerin oturabilecekleri ve kendileriyle baş başa kalabilecekleri samimi bir oturma alanı tasarlanmıştır (Cowan, Laird & McKeown, 2020, s. 144).

1992-1995 Bosna Savaşı'nı yaşayan çocukların hikayelerini, bağışlanan kişisel eşyalar ve katkıda bulunanların açıklamaları aracılığıyla anlatan insan merkezli bir müze olarak ilham veren ve akılda kalan bu müze, her ne kadar Saraybosna'da yer alsada ve ruhu bu şehre ve savaşın kolektif belleğine kök salmış olsa da, bulunduğu bölgeden daha geniş bir amaca sahiptir. Müze, Bosna-Hersek'te ve dünyadaki diğer büyük çatışma ve çatışma sonrası bölgelerde savaş zamanlarında çocukluğun kolektif çok katmanlı deneyimini incelemek ve sunmak ve böylece savaş deneyimlerini çocukların bakış açısından belgeleyerek bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir (Mouliou, 2021, s. 221).

2018 yılında Avrupa Konseyi Yılın Müzesi ödülünü kazanan Savaş Çocukluğu Müzesi (Mataraci, 2023, s. 63), müzelerin insanların hayatlarını değiştirmek ve dünyamızı daha yaşanabilir bir yer haline getirmek için neler yapabileceğine dair çarpıcı bir örnektir (Mouliou, 2021, s. 223).

Görsel 4. Savaş Çocukluğu Müzesi (Destination Sarajevo, 2020).

Saraybosna Gülleri (*Sarajevske Ruže*)

Bir turizm kaynağı olarak savaş, öncelikle savaş alanlarına, savaş kahramanı anıtlarına, mezarlıklara, yıkık binalara ve yeniden canlandırmalara odaklanmaktadır. Saraybosna'da yaşanan iç savaş sırasında şehir, mimarisine ve kentsel mekânına yönelik muazzam bir şiddete maruz kalmıştır. Yıkımın izleri (hasarlı ya da harap binalar ve cepheler, asfaltta mermi patlamalarından oluşan kraterler ve çukurlar) yaklaşık 10.000 vatandaşın hayatını kaybettiği savaş olaylarının yükünü taşıyan kentin mirasını temsil etmektedir. Kuşatma sırasında ateşlenen tüm silahların şehrin her bir yanında, özellikle de sokaklarda ve binalarda izler bıraktığı bilinmektedir. Bunlardan havan topları betonda, birçok kişiye göre çiçeklere benzeyen dağınık, yuvarlak kraterler bırakmıştır. Kuşatmanın bu kalıntılarından bazıları kırmızı reçine ile doldurulmuş ve çiçeğe benzeyen şekilleri nedeniyle yerel savaş gazetecileri tarafından şehrin kaldırımlarında açan "kanlı güller" ya da "taş güller" olarak tanımlamışlardır (Ristic, 2013; The Bowling Green Bosnia Oral History Project, 2023; Timothy, 2016; TRT Haber, 2015). "Saraybosna Gülleri" olarak adlandırılan ve kuşatma sırasında öldürülenlerin bir sembolü ve onları hatırlamanın bir yolu haline gelen bu minimalist anıtların kırmızı renkleri, kaçamadıkları bir şehirde hayatta kalmaya çalışan insanların döktüğü kanı hatırlatmaktadır. İlk kez 1996 yılında savaşta yakınlarını kaybeden vatandaşların girişimiyle ortaya çıkmış olan Saraybosna Gülleri, kuşatma dönemine ait özgün anıtlar listesinde yer almaktadır. Saraybosna Gülleri, şiddetin tam olarak yaşandığı yerlerde yer alan tarihi işaretlerdir (Ristic, 2013; TRT Haber, 2015).

Saraybosna Gülleri, şehrin merkezinde birçok noktada yer almaktadır. Ancak, göze çarpmadıkları için, onları özellikle aramayan biri, varlıklarının bilincinde olmayabilir. Otantik bir vahşet alanını işaretlemenin benzersiz bir yolunu oluşturan Saraybosna Gülleri için herhangi bir işaret, tabela, sembol, yorum, etnik ön ekler ya da bölge işareti yoktur. Sadece o bölgede bir top mermisinin patladığı mesajı ve yoldan geçenlerin duygu ve düşünceleriyle kendi başlarına yüzleşebilecekleri bir alan vardır (Centre for Nonviolent Action, 2016, s. 213).

Kanton Kültürel ve Doğal Mirası Koruma Enstitüsü, Saraybosna Gülleri'ni kuşatma döneminden kalma otantik anıtlar listesine aldığı ve Saraybosna Kantonu Gazi İşleri Dairesi, bu eserlerin korunması için kriterler geliştirdiği halde (Avdibegovic, 2015) Saraybosna Gülleri'nin kimi yolların onarımı sırasında, kimi ise insanların verdiği zarar nedeniyle yok olmakta ve sayıları ne yazık ki giderek azalmaktadır (Centre for Nonviolent Action, 2016, s. 213; Rose, 2016; TRT Haber, 2015).

Görsel 5. Saraybosna Gülleri (Destination Sarajevo, 2024).

Sönmeyen Ateş (Vječna Vatra)

Sönmeyen Ateş, Saraybosna'nın Nazi Almanya'sı ve faşist Hırvatistan Bağımsız Devleti'nden kurtuluşunun yıldönümünü anmak için 1946 yılında inşa edilmiş olan anıttır. Savaşın ve Saraybosnalıların Tito'nun Yugoslavizminin ardındaki ideoloji olan "*birlik ve kardeşliğin*" anında ve sürekli bir hatırlatıcısı olan anıt şehrin merkezinde, Mula Mustafa Bašeskije, Titova ve Ferhadija Caddelerinin kesiştiği noktada bir binanın önünde yer almaktadır. Anıtın hemen önünde halk arasında "*Tito'nun Ateşi*" olarak anılan, ancak daha çok "*Sönmeyen Ateş*" olarak bilinen küçük bir ateş gece gündüz yanmaktadır. Bu ateş, Saraybosna'nın kurtarıcılarının ve eski Yugoslavya armasının sonsuza kadar hatırlanacağını sembolize etmektedir. Anıtın zamana karşı direnmiş olan alevleri, hükümet ve siyasi yönelimlerin değişmesine rağmen hala yanmaya devam etmektedir (Bobic, 2019, s. 83; Destination Sarajevo, 2023; Greble, 2011, s. 239-240; Halilovich, 2013, s. 107; Markowitz, 2010, s. 39).

Sönmeyen Ateş anıtındaki yazıtta şu ifadeler yer almaktadır: (Bobic, 2019, s. 83)

*"Cesaretle ve Birlikte Dökülen
Bosna-Hersek Savaşçılarının Kanı,
Hırvat, Karadağlı ve Sırp Tugayları
Şanlı Yugoslav Ulusal Ordusu'nun;
Saraybosnalı Vatanseverlerin Ortak Çabaları ve Fedakârlıklarıyla
Sırplar, Müslümanlar ve Hırvatlar 6 Nisan 1945 tarihinde
Saraybosna, Halk Cumhuriyeti'nin Başkenti
Bosna-Hersek özgürleştirildi.
Ebedi Şan ve Şehit Kahramanlara Minnettarlık
Saraybosna'nın ve Anavatanımızın kurtuluşunu kutluyoruz,
Kurtuluşunun Birinci Yıldönümünde -
Minnettar bir Saraybosna"*

Görsel 6. Sönmeyen Ateş (Kofer, 2019).

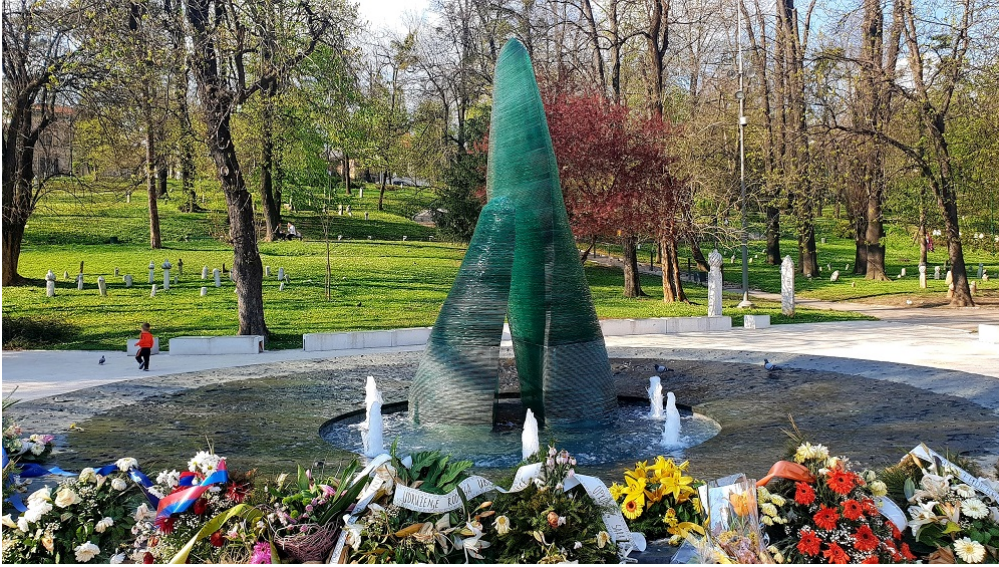
Savaşta Öldürülen Çocuklar Anıtı (*Spomenik Ubijenoj Djeci Opkoljenog Sarajeva 1992–1995*)

Savaşta Öldürülen Çocuklar Anıtı Saraybosna'nın merkezindeki Veliki Parkı'nın kenarında yer almakta ve Mareşal Tito Caddesi'nin diğer tarafındaki büyük bir alışveriş merkezine doğru bakmaktadır (Begić & Mraović, 2014; Morrow, 2012).

Anıtın açık ve basit bir sembolizmi ve mesajı vardır. Dairesel biçimde betonarme olarak inşa edilen anıt, üst yüzeyine yerleştirilen bronz bir halka için taban görevi görmektedir. Çocukların ayak izlerini taşıyan dairesel halka benzeri bronz yapı, öldürülen çocukların ebedi varlığına ve saldırı sırasında yaşadıkları kuşatmaya işaret etmektedir. Çeşmenin ortasında yer alan cam heykel, kumda oynayan çocuklar tarafından genellikle inşa edilen kristal bir kuleyi simgelemektedir. Bu biçim aynı zamanda bir anda donmuş bir alevi ve içinde hapsolmuş ışığı temsil etmektedir. Fıskiyedeki suyun yavaşça yüzeye çıkıp ayak izlerinin üzerinden geçmesi ise yaşamı ve doğanın hareketini sembolize etmektedir (Culture of Remembrance, 2012).

Anıtta her yıl Mayıs ayında belediye tarafından törenler düzenlenmekte ve bu törenlerde çocuklar şarkılar söylemekte, şiirler ve uzlaşma bildirimleri okunmaktadır. Kuşatma sırasında çocuklarını kaybeden ebeveynlerin de katıldığı bu törenler, güçlü sembolleri ve savaşta öldürülen çocuklara ilişkin dokunaklı temasıyla uluslararası ilgi çekmektedir. Ancak çocukların ölümü anıtın karmaşık karakterine de işaret etmektedir. Çünkü bu anıt yıllar sonra yas tutan akrabalar için bir alan olması yanı sıra, Saraybosna'nın yakın tarihinde bir yara ve dış dünyaya bir hatırlatma niteliği de taşımaktadır (Raudvere, 2018, s. 130).

Görsel 7. Savaşta Öldürülen Çocuklar Anıtı (Sanja GK, 2024).

BAŞKENT SARAYBOSNA DIŞINDAKİ ŞEHİRLERDE YER ALAN BAŞLICA SAVAŞ TURİZMİ MERKEZLERİ

Mostar Köprüsü (*Stari Most*)

Bosna-Hersek birçok simge yapıya ve tarihi mekâna ev sahipliği yapmaktadır. En ünlü tarihi yerler arasında Mostar'da 1557 yılında Kanunî Sultan Süleyman tarafından yaptırılan ve bölgenin kültürel ve dini çeşitliliğini simgeleyen 99 basamaklı, 4 metre genişliğinde ve 30 metre uzunluğundaki Mostar Köprüsü yer almaktadır (Williams, 2007, s. 92). Mostar Köprüsü'nün gerçek adı yerel dilde "eski köprü" anlamına gelen "*Stari Most*"tur. Köprü'nün yer aldığı kentin adı da köprüden gelmektedir (Doğan, 2011; James, 2023; Onat, 2021).

Bosna-Hersek'teki savaştan önce Mostar'ın, karma evliliklerin çok yüksek oranda olduğu, tamamen çok etnikli ve çok dinli bir şehir olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda Osmanlı ve Avusturya-Macaristan mimarisinin bir karışımı olan güzel bir şehir olarak anılmaktadır. Bu şehir daha sonra savaşla birlikte harap olmuştur (Gusic, 2020, s. 101; Yarwood, 1999, s. ix). Savaş sadece büyük insani ve maddi kayıplara yol açmakla kalmamış, aynı zamanda Bosna-Hersek kültürünün, özellikle de savaştan önce Bosna toplumunun karakteristik özelliği olan çok kültürlülüğün yok olmasına neden olmuştur (Walasek, 2015). Mostar, kötü geçmişi geride bırakmayı umut etse de savaş, sosyal ve fiziksel manzaranın her yerinde hala varlığını sürdürmektedir (Lindblom & Vogt, 2022).

Mostar Köprüsü tarihi bir Osmanlı köprüsünden çok daha fazlası olup, çarpıcı bir mimari mücevher olarak tanımlanmaktaydı. Köprü'nün sadece bir nehrin geçişini değil, Mostar'ın Boşnaklar, Hırvatlar, Sırp ve Müslümanlar, Ortodoks Hıristiyanlar ve Yahudilerden oluşan çok kültürlü ve çok etnikli dokusunun adeta bir dokumasını temsil ettiği ifade edilmektedir (Armaly, Blasi & Hannah, 2004, s. 6; Dodds, 1998, s. 46).

Bosna Savaşı sırasında 8 Kasım 1993 günü yapılan bombardımanlarda ağır hasar alan Mostar Köprüsü, 9 Kasım 1993'te Hırvat topçu ateşiyle tamamen yıkılmıştır. Köprü'nün yıkılış anı kaydedilmiştir ve dünya mediasında yoğun biçimde yer almıştır. Şubat 1994'te Boşnak ve Hırvatların ateşkes yapması üzerine Mostar Köprüsü'nün yerine geçici bir köprü yapılmıştır. 1997'de köprü'nün eski haline uygun olarak yeniden inşasına başlanmış ve Ağustos 2003'te kilit taşı yerleştirilmiştir. 23 Temmuz 2004'te açılan yeni köprü, eski Mostar şehriyle birlikte 2005'te Dünya Mirası Listesi'ne

eklenmiştir (Forde, 2016, s. 476; Mepa News, 2021; Uluengin & Uluengin, 2015, s. 336). İnşa edilen yeni köprünün üzerinde, üzerinde “93’ü Unutmayın” yazısı yer alan, eski köprüye ait bir kalıntı yer almaktadır (Wise, 2011, s. 13). Yeni köprünün Mostar ve Bosna-Hersek halkına, yeni Mostar Köprüsü’nün bölünmüş bir halkı birleştirmek için barış içinde inşa edildiğini hatırlamalarına yardımcı olması umulmaktadır (Armaly vd., 2004, s. 16).

Görsel 8. Mostar Köprüsü (Anadolu Ajansı, 2020).

Srebrenitsa-Potoçari Anma Merkezi ve Mezarlığı (*Memorijalni Centar Srebrenica*)

Bosna-Hersek’in yakın tarihindeki en korkunç anlara, eski Savcı Yargıç Raid’in “*insanlık tarihinin en karanlık sayfasına gerçekten cehennem sahnelerinin yazıldığı*” bir yer olarak tanımladığı Srebrenitsa somut bir örnek teşkil etmektedir (United Nations General Assembly, 1999, s. 6). Bosna-Hersek’in doğusunda yer alan Srebrenitsa’da 11 Temmuz 1995 tarihinde Bosnalı Sırp güçler tarafından gerçekleştirilen soykırım eylemi, geride 8000’den fazla Bosnalı erkek ve erkek çocuğunun cesetlerinin bulunduğu düzinelerce toplu mezar bırakmıştır (Sahovic, 2019, s. 127). Srebrenitsa katliamı, İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana Avrupa’daki en büyük toplu katliam ve yakın Avrupa tarihindeki en korkunç olaylardan biri olarak kabul edilmektedir (United Nations, 2000).

Geçtiğimiz 28 yıl boyunca Sırp tarafı Srebrenitsa’da geçmişte yapılan yanlışları neredeyse hiç kabul etmezken (Biserko, 2012; Donine, 2022), Boşnaklar bu bölgeyi giderek artan bir şekilde sembolik yas tutma ve hatırlama yeri olarak görmekte ve Boşnak ulus inşası sürecinin merkezi haline getirmektedir. Farklı grupların birbirleriyle çatışan görüşleri, Srebrenitsa’nın dışında 1995 yılında Bosnalı Müslümanların kaçtığı eski Hollanda Birleşmiş Milletler barış gücü misyonunun bulunduğu yerde Potoçari Anma Merkezi’nin inşa edilmesiyle gün yüzüne çıkmıştır. Yerel Sırp siyasi elitleri bu alanın inşasını durdurmaya çalışmış, böylece Uluslararası Topluluğun Bosna-Hersek Yüksek Temsilciliği yerel siyasi kararları geçersiz kılmak zorunda kalmıştır. Merkez inşa edilmeden önce Srebrenitsa’nın düşüş günü olan 11 Temmuz Bosna’nın diğer bölgelerinde, özellikle de Srebrenitsalı kadınların çoğunun savaştan sonra sığındığı Tuzla’da anılmaktayken, 2003 yılındaki resmi açılıştan sonra Srebrenitsa-Potoçari Anıt ve Mezarlığı 11 Temmuz’da düzenlenen yıllık defin törenleri başta

olmak üzere yerel, Bosnalı, bölgesel ve hatta küresel kamuoyu için odak noktası haline gelmiştir (Radonić, 2020; Sahovic, 2019; Wagner, 2010).

Mezarlık, toplu mezarlarda cenazesi bulunan ve kimlik tespiti yapılan soykırım kurbanları için bir dinlenme yeridir. Burada yer alan her bir kurbanın adı ve doğum yılı ile kazınmış taş paneller, yakınları ve diğer ziyaretçiler için ortak bir yas alanı oluşturmaktadır (Clancy, 2022).

Srebrenitsa'da yaşananlara ilişkin gerçekler, Srebrenitsa Anma Merkezi'nde muhafaza edilmektedir. Ziyaretçiler, merkezdeki kurbanların ve hayatta kalanların hikayelerine ışık tutan halka açık sergiler ve araştırma arşivlerini gezerek, tanıkların sözlü ifadelerini dinleyerek, eğitici filmleri izleyerek, maddi kanıtları inceleyerek ve mahkeme belgelerini gözden geçirerek Srebrenitsa soykırımı ve ardından gelen kovuşturmalar hakkında bilgi edinmektedirler (Booth Walling, 2022). Srebrenitsa'da bulunan Hollandalı mavi miğferlilerin burada bıraktıkları rahatsız edici grafitiler de dahil olmak üzere pek çok unsur, orada yaşananların tüyler ürpertici ama önemli tarihi kanıtlarını oluşturmaktadır. Çok acı verici olsa da aynı zamanda güzel ve dokunaklı bir yer olan Srebrenitsa Anma Merkezi, soykırım kurbanlara saygı göstermek, yas tutmak, geçmişten ders almak ve düşünmek için gidilebilecek bir yerdir. Hiç şüphesiz ki Srebrenitsa hüznü bir yerdir. Burayı ziyaret edecek olan kişiler zor ve duygusal bir yolculuğa hazırlıklı olmalıdır (Booth Walling, 2022, Clancy, 2022).

Birçok karanlık turizm sitesi gibi, Srebrenitsa Soykırım Anıtı da sanal turlar sunmaktadır. Sanal turlar, turistlerin ziyaretin neleri içereceğini anlamalarına ve ziyaretin gerektirdiklerini uygulamalarına yardımcı olmaktadır (Restrepo-Harner, Marsico & Kerr, 2023).

Görsel 9. Srebrenitsa-Potočari Anma Merkezi ve Mezarlığı (Varga, 2024).

Drina Köprüsü (*Most Mehmed-paše Sokolovića*)

Bosna Hersek'in doğusundaki Drina Nehri üzerinde yer alan Drina Köprüsü, 16. yüzyılın sonunda Sadrazam Mehmed Paşa Sokolović'in emriyle Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Osmanlı anıtsal mimarisi ve inşaat mühendisliğinin zirvesini temsil eden bu köprü, 11 kemerli yapısıyla 179,5 metre uzunluğa sahiptir. Sinan'ın temsili bir başyapıtı olarak kabul edilen köprü, zarif oranları ve

anıtısal yapıyla dikkat çekmektedir. Köprünün evrensel değeri, Osmanlı İmparatorluğu'nun en ünlü mimarlarından biri tarafından inşa edilmiş olması ve köprü mimarisi tarihinde önemli bir aşamayı temsil etmesiyle tartışılmazdır (Çeçen, 1988; Kulucija vd., 2009; Unesco, 2024).

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sırasında Vişegrad kasabası büyük yıkımlara maruz kalmış ve Drina Köprüsü de ağır hasar görmüştür. Savaşlar boyunca yıkılan kısımlar, 1949-1960 yılları arasında Yugoslavya hükümeti tarafından restore edilmiştir. Köprünün zaman içerisindeki fiziksel dönüşümü, sadece savaşlar değil, sel felaketleri, çatışmalar ve hidroelektrik santral çalışmaları gibi çeşitli olaylarla da şekillenmiştir. Patlayıcıların kullanılmasıyla köprünün ortasında büyük bir yıkım meydana gelmiş ve köprüdeki en büyük fiziksel değişim bu olmuştur. 1992'de başlayan onarım çalışmaları savaş nedeniyle kesintiye uğramış, ancak 2010-2019 yılları arasında köprü yeniden restore edilmiştir. Drina Köprüsü, 2007 yılında UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'ne dahil edilmiştir (Abdula & Aygen, 2022, s. 420; Özbey, 2020; Vujović, 2018; Yücel, 2023).

Vişegrad kasabası, 1992-1995 Bosna Savaşı sırasında Bosnalı Sırp tarafından başlatılan etnik temizlik ve soykırım harekâtlarının merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde Drina Köprüsü, Sırp askerlerinin Müslüman Boşnaklara karşı işlediği katliamların simgesi olmuştur. Köprü, binlerce Boşnak'ın cesetlerinin Drina Nehri'ne atıldığı, nehrin turkuaz sularının kanla kıvılcı boyandığı ve yıllar sonra baraj gölünde cesetlerin bulunduğu bir trajediye tanıklık etmiştir. Vişegrad'daki bu olaylar, köprüyü bir ölüm simgesi haline getirmiş ve Bosna Savaşı'nın en karanlık yüzünü yansıtan bir sembol olarak öne çıkarmıştır (Çetinkaya, 2013; United Nations - International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2024; Vulliamy & Jelacic, 2005). Drina Köprüsü, bu trajik geçmişi ve sembolik değeriyle savaş turizminin en çarpıcı örneklerinden biri olarak anılmaktadır. Bu yüzden de belki de dünya üzerindeki "en hüznü köprü" olarak nitelendirilebilir (Popović, 2023; Totejo Türkiye, 2024).

Görsel 10. Drina Köprüsü (Balkan News, 2021).

SONUÇ

Bosna-Hersek'in tarihi karanlık olaylarla dolu olsa da bunlar her zaman turistlere sunulmamaktadır. Bu çalışmada Bosna-Hersek'teki başlıca karanlık turizm merkezleri ve özellikle de savaş turizmi merkezleri ele alınmaktadır.

Turizm, sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve coğrafi boyutları olan ve insan çabasının diğer birçok yönü üzerinde geniş kapsamlı etkileri ve bağımlılıkları bulunan karmaşık bir uygulamalar bütünüdür. Aynı tanım savaş için de kullanılabilir. Bu çalışma, insanlar ve kültürler arasındaki bu iki

karmaşık arayüz alanının kesişmesinden ortaya çıkan çok çeşitli farklı etki ve senaryoların anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Turizm ve savaş, halklar ve uluslar arasındaki etkileşim türleri yelpazesinin zıt uçlarında yer alıyor gibi görünseler de bu çalışmada bu iki olgunun birlikte var olma, birbirini tanımlama ve hatta bazı durumlarda karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde olma biçimlerinin Bosna-Hersek'teki tarihsel ve güncel örnekleri ortaya koyulmaktadır.

Savaş doğası gereği mekanlar ve insanlara karşı yıkıcı bir güçtür. Fakat aynı zamanda, maddenin yıkım aracılığı ile dönüştürülmesidir. İronik bir şekilde, savaş yeni "yerler" yaratması anlamında yaratıcıdır. Savaşla bozulan destinasyon yaşam döngüsünü ele alan araştırmalar, savaşın turistik destinasyonları başka türlü gerçekleşmeyecek şekillerde nasıl yaratabileceğini ya da geliştirebileceğini açıklamaktadırlar.

Bosna-Hersek vatandaşlarını etnik kökenlerine göre ayıran ve böylece tamamlanmamış bir ulusal kimlik söylemini yeniden yaratan Bosna-Hersek'te iç siyasi sınırlar yeni inşa edilmektedir. Bir zamanlar istikrarsızlık ve çatışmalarla anılan sınırlar, o zamandan bu yana sınır bölgelerinde miras ve tarihi cazibe merkezlerinin geliştirilmesiyle turizm yoluyla anılmaya başlayabilir. Turizm doğal sınırların önemini yeniden yaratılabileceği bir söylem ve dolayısıyla bu bölünmüş ülkede toplumsal uzlaşma sürecini güçlendirmek için bir araç olarak değerlendirilebilir.

Birçok ülke turist çekmek için ülke markalarını geliştirmek adına giderek daha bilinçli çabalar sarf etmektedir. Bosna-Hersek bağlamında yapılan çalışmaların sonuçları, ülkede çatışmanın sona ermesinden on yıllar sonra bile net bir markalaşma stratejisi geliştirmenin zor olmaya devam ettiğini, geleneksel markalaşma tekniklerinin çoğunun birden fazla etnik grup söz konusu olduğunda uygun olmadığını ortaya koymaktadır. Sonuçlar aynı zamanda ülkede Boşnaklar, Hırvatlar ve Sırpolar olmak üzere tüm etnik grupları kucaklayan uzlaşma kimliğine odaklanan bir markalaşma ve algıları, tutumları ve çapraz iletişimi içeren bir strateji geliştirilmesi gerektiğini de vurgulamaktadır.

Bosna-Hersek turizm sektöründe muazzam adımlar atmıştır ve ülkede savaş turizmi gelişmektedir. Ülkede ortaya çıkmış olan bu karanlık turizm pazarına 1992-1995 savaşından sonra ülkeye yavaş yavaş gelmeye başlamış olan turistler ilgi göstermiş ve özellikle de son kuşatmayla ilgili yerleri tercih etmişlerdir. Bu talep yeni turistik ürünleri ve yeni finansal ve sosyal fırsatları beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte Bosna-Hersek'teki karanlık turizm ve savaş turizm alanları ülkenin tarihinde yaşananlara dair küresel farkındalığı ve anlayışı arttırmak için de sayısız faydalar sağlamakta ve insanlığın karanlık belleğini yakalama ve koruma ve bunu iç ve dış turizm yoluyla daha geniş kitlelere ulaştırma fırsatı sunmaktadır. Hiç şüphesiz ki Bosna-Hersek'i ziyaret eden turistler ülkeden ayrılırken tarihte yaşanan vahşet başta olmak üzere karanlık olaylar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmakta ve bu bilgileri kendi ülkelerine götürerek bu hikayeleri başkalarıyla paylaşmakta, böylece onları da bu olaylar hakkında bilgilendirerek belki de bir gün onların da ülkeyi ziyaret etmeleri için onlara ilham vermektedirler. Bu yüzden Bosna-Hersek'te karanlık turizmin sunabileceği ekonomik ve eğitsel faydaları benimsenmeli ve bu konuda yapılacak pazarlama çalışmalarına ağırlık verilmelidir.

Hiç kuşkusuz ülkenin doğa turizmi ve kayak turizmi gibi alanlardaki potansiyeli de yeterince gelişmemiştir ve bu potansiyelin de teşvik edilmesi gerekmektedir. Ancak ülkenin turizmden azami gelir elde edebilmesi için bu potansiyelin karanlık turizmle eşgüdümlü bir şekilde ilerlemesi gerekmektedir. Ayrıca Bosna-Hersek'te karanlık turizmin ziyaretçilerde kalıcı eğitim ve farkındalık için kritik öneme sahip olduğu vurgulanmalıdır. Yakınlarını kaybetmiş olanlar için bir anma ve düşünme yeri olan karanlık turizm alanları, aynı zamanda geçmişte yaşanan olaylar hakkında daha fazla bilgi

edinmek isteyenler için de bir alan sağlamaktadır. Bu, gelecekteki çatışmaların önlenmesi ve barış içinde bir arada yaşamın teşvik edilmesi için hayati önem taşımaktadır.

Karanlık turizm çerçevesinde ziyaret edilecek yerleri konu alan rehber kitaplarda Balkan ülkeleri, özellikle de Bosna-Hersek nadiren yer almaktadır. Bu, ülkede turizmin bu yönünün henüz emekleme aşamasında olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte ülkede "traumatik" yerlere düzenlenen turların ve rotaların sayısı oldukça fazladır. Bosna-Hersek'te karanlık turizm gezi turları ve anıt müze sergileri olmak üzere iki türle temsil edilmektedir. Bunların ortak özellikleri düzenlenmiş olmaları ve hem Balkanlardan hem de yabancı vatandaşlardan oluşan turist programlar akışlarının yer almalarıdır. Bosna-Hersek'te karanlık turizm mekanları Trnopolje, Omarska, Keraterm ve Srebrenitsa-Potoçari Anma Merkezi'ndeki toplama kampları, toplu suçların işlendiği yerler, askeri hareketler ve mezarlıklarla temsil ediliyor olmakla birlikte, ülkede henüz yaygınlaşmamıştır ve yerel bir olgu olmaya devam etmektedir. Bu araştırmada Bosna-Hersek'te yer alıp Bosna Savaşı ve Saraybosna Kuşatması ile doğrudan ilgili olan karanlık alanlar ya da diğer karanlık turizm alanlarının tümü incelenmemiş ve sadece başlıcalarına yer verilmiş olması araştırmanın bir kısıtını oluşturmaktadır. Araştırmanın bir diğer kısıtı ise, Bosna-Hersek'teki karanlık turizm alanlarından yalnızca savaş turizmi alanlarını ele alıyor olmasıdır.

Bu çalışmanın, bu alanda gelecekte yapılacak çalışmaları cesaretlendirmesi yanı sıra hem turizm üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların, hem de turizm sektöründe görev alan uygulayıcıların savaş ve turizm gibi iki uç faaliyet arasında var olan karmaşık ilişkileri daha iyi anlamalarına yardımcı olması umulmaktadır. Çünkü savaş belleğinin ve savaş mirası alanlarının yenilikçi ve kapsayıcı yollarla yönetilmesi ve değerlendirilmesinin, yerel halk, kültür dernekleri, politika yapımcılar, turizm acenteleri ve kültür turistleri gibi farklı paydaşlar tarafından dikkate alınması önem arz etmektedir.

SUMMARY

Tourism is one of the world's most important economic sectors. It contributes trillions of dollars to the global economy, with more than 1.2 billion people traveling every year. It employs one in ten people worldwide and provides livelihoods for hundreds of millions of people. In addition to strengthening economies and enabling countries to develop, it enables people to experience some of the world's cultural and natural riches and brings people closer together by emphasizing our common humanity. Therefore, it can be said that tourism in itself is one of the wonders of the world.

Bosnia and Herzegovina offers tourists one of the most outstanding natural landscapes in Europe, with its rich cultural and historical heritage, natural beauty and attractions, including mountains, lakes, beautiful villages, small towns with big souls, as well as unique layers of history. The fragile beauty of Bosnia and Herzegovina is intriguing for its atmosphere of East-meets-West, a blend of Ottoman and Austro-Hungarian histories filtered through a South Slavic lens. Tourism in Bosnia and Herzegovina received a major boost in 2006 when travel website Lonely Planet ranked the country's capital Sarajevo as the 43rd best city in the world. A few years later, the site named Sarajevo one of the top 10 cities to visit in 2010. In 2013, the World Economic Forum reported in its Travel and Tourism Competitiveness Report that Bosnia was the 8th friendliest country in the world to tourists. National Geographic Travel magazine ranked Sarajevo, the capital of Bosnia and Herzegovina, as "the best in the world" among the places to visit in 2025. Bosnia and Herzegovina has always had much to offer visitors, with its rich history, stunning landscapes and tempting cuisine. Today, however, many still associate the country with the heartbreaking civil war of the 1990s, and the scars of that time are very visible in many parts of the country. This is why today it is called a "hotspot" for dark tourism, an emerging tourism market where an increasing number of tourists are turning their attention to places of death, disaster and atrocities.

Balkan countries, especially Bosnia and Herzegovina, are rarely included in guidebooks on places to visit in the framework of dark tourism. This is due to the fact that this aspect of tourism in the country is still in its infancy. However, dark tourism has flourished in Bosnia and Herzegovina, where past wars and atrocities are nowadays presented to tourists through special “war tours” organized especially in Sarajevo. Accordingly, the number of tours and routes to “traumatic” places in the country is quite high. Dark tourism in Bosnia and Herzegovina is represented by two types: sightseeing tours and memorial museum exhibitions. Their common feature is that they are organized and include streams of tourist programs, both Balkan and foreign citizens. In Bosnia and Herzegovina, dark tourism sites are represented by concentration camps, sites of mass crimes, military operations and cemeteries in Trnopolje, Omarska, Keraterm and the Srebrenica-Potocari Memorial Center, but it is not yet widespread in the country and remains a local phenomenon.

This is a conceptual paper that examines tourism in Bosnia and Herzegovina through the framework of war tourism as a form of dark tourism. The aim of the study is to examine museums in Bosnia and Herzegovina, and in particular in Sarajevo, the capital of the country, which have the potential to be and remain critical spaces where history, memory and identity can be examined, discussed and negotiated, and dark tourism sites that focus on the most traumatic event in the city’s recent history, the 1992-1995 siege. One of the limitations of this research is that not all dark sites or other dark tourism sites in Bosnia and Herzegovina that are directly related to the Bosnian War and the Siege of Sarajevo were analyzed in this research and only the main ones were included. Another limitation of the study is that it only deals with war tourism areas among the dark tourism areas in Bosnia-Herzegovina. It is hoped that this study will not only encourage future work in this field, but also help both tourism scholars and practitioners in the tourism sector to better understand the complex relationships that exist between the two extreme activities of war and tourism. Because, as Said (1993: 7) emphasizes “Everything about human history is rooted in the earth, which has meant that we must think about habitation, but it has also meant that people have planned to have more territory and therefore must do something about its indigenous residents.” It is important that innovative and inclusive ways of managing and valorizing war memory and war heritage sites are considered by different stakeholders such as local communities, cultural associations, policy makers, tourism agencies and cultural tourists.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:		Ethics Committee Approval:	
Katılımcı Rızası:		Informed Consent:	
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The author declares that there is no conflict of interest.
Telif Hakları:		Copyrights:	

KAYNAKÇA

- Abdula, H., & Aygen, Z. (2022). *Edebiyatta mimarlık ve anıtsallık: İvo Andrić'in 'Drina Köprüsü' örneği*, Litera: Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi, 32(1), 407-434. <https://doi.org/10.26650/LITERA2021-876432>
- Alabau-Montoya, J. & Ruiz-Molina, M. E. (2020). *Enhancing visitor experience with war heritage tourism through information and communication technologies: evidence from Spanish Civil War museums and sites*, Journal of Heritage Tourism, 15(5). <https://doi.org/10.1080/1743873X.2019.1692853>
- Anadolu Ajansı (2020, Kasım 11). *Bosna Hersek'te bir Osmanlı mirası: Tarihi Mostar Köprüsü*. Erişim Adresi: <https://www.ntv.com.tr/galeri/seyahat/bosna-hersekte-bir-osmanli-mirasi-tarihi-mostar-koprusu,afn7mmgik0K3qb1fxUhp6A/4nbnA54CTEmTYTsGM3tRjg> Erişim Tarihi: 30.09.2024
- Ariès, P. (2008). *The hour of our death: The classic history of western attitudes towards death over the last one thousand years*. New York: Vintage Books.
- Armaly, M., Blasi, C. & Hannah, L. (2004). *Stari Most: Rebuilding more than a historic bridge in Mostar*, Museum International, 56(4), 6–17. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0033.2004.00044.x>
- Ashworth, G. J. (2004). Tourism heritage of atrocity: Managing the heritage of South African apartheid for entertainment. T. V. Singh (Ed.), *New horizons in tourism: Strange experiences and stranger practices* içinde (95–108). UK: Oxford University Press.
- Avdibegovic, A. (2015, February 02). *'Sarajevo Roses' recall horrors of war*. Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/en/culture-and-art/sarajevo-roses-recall-horrors-of-war/77267> Erişim Tarihi: 09.08.2023
- Bakaršić, K. (1994). *The libraries of Sarajevo and the book that saved our lives*, The New Combat. Erişim Adresi: <https://heritage.sensecentar.org/assets/sarajevo-national-library/sg-3-08-libraries-sarajevo.pdf> Erişim Tarihi: 09.08.2023
- Baldwin, F. & Sharpley, R. (2009). Battlefield tourism: Bringing organized violence back to life. R. Sharpley & P. Stone (Ed.). *The darker side of travel: The theory and practice of dark tourism* içinde (186–206). Bristol: Channel View.
- Balkan News (2021, Nisan 10). *Drina Köprüsü: Sokollu Mehmed Paşa'nın zamana meydan okuyan emaneti*. Erişim Adresi: <https://www.balkannews.com.tr/yasam/drina-koprusu-sokollu-mehmed-pasanin-zamana-meydan-okuyan-emaneti-h66.html> Erişim Tarihi: 23.09.2023
- Banjeglav, T. (2019). *Exhibiting memories of a besieged city. The (uncertain) role of museums in constructing public memory of the 1992-1995 Siege of Sarajevo*, Südoeuropa, 67, 1-23.
- Beech, J. (2009). 'Genocide tourism'. R. Sharpley & P. R. Stone (Ed.), *The darker side of travel: The theory and practice of dark tourism* içinde (207-223). UK: Channel View Publications.
- Begić, S. & Mraović, B. (2014). Forsaken monuments and social change: The function of socialist monuments in the Post-Yugoslav space. S. Moeschberger & R. P. DeZalia (Ed.) *Symbols that bind, symbols that divide: The semiotics of peace and conflict* içinde (13-37). Cham: Springer.
- Besic, V. (2018, Aralık 22). *Bosna'daki savaşın acı hatırası Soykırım Müzesi'nde yaşıyor*. Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosnadaki-savasin-aci-hatirasi-soykirim-muzesinde-yasatiliyor/1345729#> Erişim Tarihi: 11.08.2023
- Best, B. (2013). Dark detours: Celebrity car crash deaths and trajectories of place. L. White & E. Frew (Ed.) *Dark tourism and place identity: Managing and interpreting dark places* içinde (202-216). New York, NY: Routledge.
- Biran, A., Poria, Y. & Oren, G. (2011). *Sought experiences at (dark) heritage sites*, Annals of Tourism Research, 38(3), 820-841. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.12.001>.

- Biserko, S. (2012). *The Srebrenica Genocide: Serbia in denial*, Pakistan Horizon, 65(3), 1–6.
- Blom, T. (2000). *Morbid tourism: A postmodern market niche with an example from Althorp*, Norwegian Journal of Geography, 54, 29–36.
- Bobic, N. (2019). *Balkanization and global politics: Remaking cities and architecture*. London: Routledge.
- Bollens, S.A. (2001). *City and soul: Sarajevo, Johannesburg, Jerusalem, Nicosia, City*, 5(2): 169–187.
- Booth Walling, C. (2022). *Human rights and justice for all: Demanding dignity in the United States and around the World*. New York: Routledge.
- Bowman, M.S. & Pezzullo, P.C. (2009). *What's so 'dark' about 'dark tourism'?: Death, tours, and performance*, Tourist Studies, 9(3), 187–202. <https://doi.org/10.1177/1468797610382699>
- Bristow, R.S. (2020). *Communitas in fright tourism*, Tourism Geographies, 22(2), 319–337, <https://doi.org/10.1080/14616688.2019.1708445>
- Butler, R. & Suntikul, W. (2013a). Tourism and war. R. Butler & W. Suntikul (Ed.). *Tourism and war* içinde (1–11). London: Routledge.
- Butler, R. & Suntikul, W. (2013b). Conclusion. R. Butler & W. Suntikul (Ed.) *Tourism and war* içinde (288–294). London: Routledge.
- Canan Sokullu, E. (2019). *Savaş türleri*, Güvenlik Yazıları Serisi, 22. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.31310.41283>
- Carbone, F. (2022). *“Don't look back in anger”*. *War museums' role in the post conflict tourism-peace nexus*, Journal of Sustainable Tourism, 30(2-3), 565–583.
- Carmichael, K. (2024). *Best of the World 2025: The 25 Best Places in the World to Travel to in 2025*. Erişim Adresi: <https://www.nationalgeographic.com/travel/slideshow/best-of-the-world-2025>. Erişim Tarihi: 12.12.2024.
- Causevic, S. (2010). Tourism which erases borders: An introspection into Bosnia and Herzegovina. O. Moufakkir & I. Kelly (Ed.) *Tourism, progress and peace* içinde (48–64). UK: CABI International.
- Causevic, S. & Lynch, P. (2011). *Phoenix tourism: Post-conflict tourism role*, Annals of Tourism Research, 38(3), 780–800. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.12.004>.
- Centre for Nonviolent Action (2016). *War of memories*. Sarajevo – Belgrade: Centre for Nonviolent Action.
- Clancy, T. (2022). *Bosnia & Herzegovina*. UK: Bradt Travel Guides Ltd.
- Clark, L.B. (2009). *Coming to terms with trauma tourism*, Performance Paradigm, 5(2), 162–184.
- Clouser, R. (2009). *Remnants of terror: Landscapes of fear in post-conflict Guatemala*, Journal of Latin American Geography, 8 (2), 7–22.
- Cohen, E.H. (2011). *Educational dark tourism at an in populo site: The Holocaust Museum in Jerusalem*, Annals of Tourism Research, 38(1), 193–209.
- Cooper, M. (2006). *The Pacific War battlefields: Tourist attractions or war memorials?* International Journal of Tourism Research, 8, 213–222.
- Cowan, B., Laird, R., & McKeown, J. (2020). *Museum objects, health and healing*. London: Routledge.
- Culture of Remembrance (2012, November 01). *Sarajevo, Memorial to Children Killed in the Siege of Sarajevo*. Erişim Adresi: <https://kulturasjecanja.org/en/sarajevo-memorial-to-children-killed-in-the-siege-of-sarajevo/> Erişim Tarihi: 28.07.2023
- Čomić, D. (2023). *War: The new (in)normality and dark tourism*, Collection of Papers - Faculty of Geography at the University of Belgrade, 71, 11–127. <https://doi.org/10.5937/zrgfub2371111C>

- Çeçen, K. (1988). *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*. Ankara: T. C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Çetinkaya, O. (2013, Kasım 28). *Drina Köprüsü – 2*. Erişim Adresi: <https://www.yuzaki.com/2013/11/drina-koprusu-2/> Erişim Tarihi: 05.09.2024
- Dark Tourism (2023). *Franz Ferdinand Assassination Site & Museum*. Erişim Adresi: <https://www.dark-tourism.com/index.php/15-countries/individual-chapters/134-franz-ferdinand-assassination-site#s> Erişim Tarihi: 28.07.2023
- Destination Sarajevo (2024). *Sarajevske ruže*. Erişim Adresi: <https://sarajevo.travel/ba/staraditi/sarajevske-ruze/484> Erişim Tarihi: 30.09.2024
- Destination Sarajevo (2023). *Vječna Vatra (Eternal Flame)*. Erişim Adresi: <https://sarajevo.travel/en/things-to-do/vjecna-vatra-eternal-flame/483> Erişim Tarihi: 10.08.2023
- Destination Sarajevo (2020, June 17). *Besplatan ulaz u Muzej ratnog djetinjstva*. Erişim Adresi: <https://sarajevo.travel/ba/tekst/besplatan-ulaz-u-muzej-ratnog-djetinjstva/1053> Erişim Tarihi: 30.09.2024
- Dodds, J.D. (1998). *Bridge over the Neretva*, *Archaeology*, 51(1), 48–53.
- Doğan, O. (2011). *Bilinmeyen yönleriyle Mostar Köprüsü*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Doğaner, S. (2006). *Savaş ve turizm: Troya ve Gelibolu savaş alanları*, *Türk Coğrafya Dergisi*, 46, 1-21.
- Dolnicar, S. & McCabe, S. (2022). *Solidarity tourism - How can tourism help the Ukraine and other war-torn countries?* *Annals of Tourism Research*, 94, 1–4. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2022.103386>
- Donine, T. (2022, February 18). *Genocide denial, rising tensions, and political crisis in Bosnia*. Erişim Adresi: <https://www.ushmm.org/genocide-prevention/blog/genocide-denial-rising-tensions-and-political-crisis-in-bosnia> Erişim Tarihi: 10.08.2023
- Dunkley, R., Morgan, N. & Westwood, S. (2011). *Visiting the trenches: Exploring meanings and motivations in battlefield tourism*, *Tourism Management*, 32(4), 860-868.
- Elliott, A. & Milne, D. (2019). *Introduction: War, tourism, and modern Japan*, *Japan Review*, 33, 3–28.
- Erjavec, K. & Volcic, Z. (2009). *Rehabilitating Milosevic*, *Social Semiotics*, 19(2), 125–147. <https://doi.org/10.1080/10350330902815899>.
- Ernst, J.Z., Vukicevic, B., Jakulj, T. & Ilich, W. (2003). *Sarajevo paradox: Survival throughout history and life after the Balkan War*, *East Central European Center*, 6(3).
- Farley, D. (2018). *Underground worlds: A guide to spectacular subterranean places*. New York: Black Dog & Leventhal Publishers Inc.
- Foley, M. & Lennon, J. (2000). *Dark tourism: The attraction of death and disaster*. London: Continuum.
- Forde, S. (2016). *The dridge on the Neretva: Stari Most as a stage of memory in post-conflict Mostar, Bosnia–Herzegovina*, *Cooperation and Conflict*, 51(4), 467–483. <https://doi.org/10.1177/0010836716652430>
- Frew, E. & White, L. (2013). Exploring dark tourism and place identity. L. White & E. Frew (Ed.) *Dark tourism and place identity: Managing and interpreting dark places* içinde (1-27). New York, NY: Routledge.
- Friedman, B.A. (2022). *War is the storm—Clausewitz, chaos, and complex war studies*, *Naval War College Review*, 75(2), Article 5.
- Fyall, A., Prideaux, B. & Timothy, D.J. (2006). *War and tourism: An introduction*, *International Journal of Tourism Research*, 8(3), 153–155.
- Gelbman, A. & Timothy, D.J. (2010). *From hostile boundaries to tourist attractions*, *Current Issues in Tourism*, 13(3), 239-259, <https://doi.org/10.1080/13683500903033278>

- Greble, E. (2011). *Sarajevo, 1941–1945: Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*. Ithaca: Cornell University.
- Guterres, A. (2023). *It is imperative that we rebuild the tourism sector*. Erişim Adresi: <https://www.un.org/en/coronavirus/it-imperative-we-rebuild-tourism-sector> Erişim Tarihi: 13.08.2023
- Gusic, I. (2020). *Contesting peace in the postwar city Belfast, Mitrovica and Mostar*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Halilovich, H. (2013). *Places of pain: Forced displacement, popular memory and trans-local identities in Bosnian War-torn communities*. USA: Berghahn Books.
- Halilović, J. (2015). *The idea, mission and vision of the War Childhood Museum*. Erişim Adresi: <http://warchildhood.org/museum/the-idea-mission-and-vision/> Erişim Tarihi: 11.08.2023
- Halilović, J. (2018). *War Childhood*. Sarajevo: War Childhood Museum.
- Halilović, J. (2019). *The War Childhood Museum: Creation and principles*, *Museum International*, 71(1-2), 124-131. <https://doi.org/10.1080/13500775.2019.1638067>
- Hall, C.M., Timothy, D.J. & Duval, D.T. (2004). *Security and tourism: Towards a new understanding?* *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 15(2-3), 1–18.
- Henderson, J. (2000). *War as a tourist attraction: The case of Vietnam*, *The International Journal of Tourism*, 2(4), 269–280.
- Hudson, S. & Hudson, L. (2017). *Marketing in action: The ethics of portraying war as a tourism attraction in Vietnam*. Sage Business Cases, SAGE Publications, Ltd., <https://doi.org/10.4135/9781526446510>
- Iles, J. (2008). *Encounters in the fields: Tourism to the battlefields of the Western Front*, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 6(2), 138-154.
- Iles, J. (2012). Exploring landscapes after battle: Tourists at home on the old front lines. J. Skinner (Ed.) *Writing the dark side of travel* içinde (182-202). New York: Berghahn Books.
- Iliev, D. (2021). *Consumption, motivation and experience in dark tourism: A conceptual and critical analysis*, *Tourism Geographies*, 23(5-6), 963-984. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1722215>
- Jaganjac, J., Aljić, M. & Jasak, Z. (2022). *Tourism development perspectives of Bosnia and Herzegovina: Possibilities and limitations*, 6th International Thematic Monograph: Modern Management Tools and Economy of Tourism Sector in Present Era, 237-251. <https://doi.org/10.31410/tmt.2021-2022.237>
- Jajcanin, A., Chahin, T.A. & Ivkovic-Kihic, I. (2019). *Sarajevo War Tunnel VR experience*, *Proceedings of CESC 2019: The 23rd Central European Seminar on Computer Graphics*, Slovakia.
- Jamal, T. & Lelo, L. (2009, April). *Exploring the conceptual and analytical framing: From darkness to intentionality*. Paper presented at *Tourist Experiences: Meanings, Motivations, Behaviors*, University of Central Lancashire, United Kingdom.
- James, G. (2023). *Introduction to Bosnia and Herzegovina*. Gilad James Mystery School.
- Joly, D. (2019, April 01). *Dark tourism in Sarajevo*. Erişim Adresi: <https://www.emirates.com/tr/english/open-skies/5987770/dark-tourism-in-sarajevo> Erişim Tarihi: 05.08.2023
- Juan, Y., Kang, S. K., Lee, C. K., Choi, Y., & Reisinger, Y. (2020). *Understanding views on war in dark tourism: a mixed-method approach*, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 37(7), 823–835. <https://doi.org/10.1080/10548408.2020.1835789>

- Kamber, M., Karafotias, T. & Tsitoura, T. (2016). *Dark heritage tourism and the Sarajevo Siege*, Journal of Tourism and Cultural Change, 14(3), 255-269. <https://doi.org/10.1080/14766825.2016.1169346>
- Karčić, H. (2020). Genocide site visits as an educational tool: A Bosnian experience. S. Totten (Ed.) *Teaching about genocide: Advice and suggestions from professors, high school teachers, and staff developers içinde* (223-230). Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.
- Karčić, H. (2017). *Review - Reviewed Work(s): The War Childhood Museum, Sarajevo by Jasminko Halilović, Amina Kroavac and Selma Tanović*, The Public Historian, 39(4), 167-170.
- Kassouha, Z.A. (2019). *Post-conflict tourist landscapes: Between the heritage of conflict and the hybridization of tourism activity*, Observations from Bosnia and Herzegovina, Via. Tourism Review, 15. <https://doi.org/10.4000/viatourism.3984>
- Kaya, K. (2018, Kasım). *Batı ve doğu arasında: Saraybosna*, The Voice of Travel, 74-80
- Keil, C. (2005). *Sightseeing in the mansions of the dead*, Social & Cultural Geography, 6, 479-494.
- Kıyığı, G. (2018, Ekim 26). *Savaş Çocukluğu Müzesi*. Erişim Adresi: https://www.mimarizm.com/gezi-mekan/savas-cocuklugu-muzesi_129548 Erişim Tarihi: 12.08.2023
- King, D.C. & Nevins, D. (2021). *Cultures of the World: Bosnia and Herzegovina*. New York: Cavendish Square Publishing.
- Kofer (2019, December 25). *Vječna vatra*. Erişim Adresi: <https://kofer.info/vjecna-vatra/> Erişim Tarihi: 23.09.2024
- Kosatice, M. (2021). Sarajevo's War Childhood Museum: A Social Semiotic Analysis of 'Combi-Memorials' as Spatial Texts. R. Blackwood & J. Macalister (Ed.) *Multilingual Memories: Monuments, Museums and the Linguistic Landscape içinde* (161-186). London: Bloomsbury Academic.
- KPMG (2022). KPMG perspektifinden turizm sektörüne bakış. Erişim Adresi: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/tr/pdf/2022/10/kpmg-perspektifinden-turizm-sektorune-bakis.pdf> Erişim Tarihi: 09.08.2023
- Kulukcija, S., Humo, M., Mandzic, E., Mandzic, K., Selimovic, M. (2009). *Existing historical foundation system of two Old Bridges from the Ottoman period in Bosnia and Herzegovina*, Proceedings of the Third International Congress on Construction History, Cottbus, May 2009.
- Lennon, J. & Foley, M. (2000). *Dark tourism the attraction of death and disaster*. Cengage Learning EMEA.
- Lewis, C. (2008). *Deconstructing grief tourism*, The International Journal of the Humanities: Annual Review, 6(6), 165-170. <https://doi.org/10.18848/1447-9508/CGP/v06i06/42476>.
- Light, D. (2017). *Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism*, Tourism Management, 61, 275-301. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.01.011>.
- Lindblom, J. & Vogt, C. (2022). "Playing tourist" in a divided city, International Journal of Tourism Cities, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/IJTC-05-2022-0129>
- Lisle, D. (2000). *Consuming danger: Reimagining the war/tourism divide*, Alternatives: Global, Local, Political, 25(1), 91-116.
- Lisle, D. (2016). *Holidays in the danger zone: Entanglements of war and tourism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lonely Planet (2023). *Bosnia & Hercegovina*. Erişim Adresi: <https://www.lonelyplanet.com/bosnia-and-hercegovina>. Erişim Tarihi: 11.08.2023
- Lorenz, K. & Puharić, N. (2016, September 21). "The Sarajevo Museum of Crimes Against Humanity and Genocide 1992-1995": Learning from the past through emotional overwhelm. Erişim Adresi:

- <https://yihhr.hr/en/the-sarajevo-museum-of-crimes-against-humanity-and-genocide-1992-1995-learning-from-the-past-through-emotional-overwhelm-2/> Erişim Tarihi: 11.08.2023
- Lucić, L. (2016, January 12). *The boys of Sarajevo's War Tunnel*. Erişim Adresi: <http://www.metropolitiques.eu/The-Boys-of-Sarajevo-s-War-Tunnel.html> Erişim Tarihi: 05.08.2023
- MacCannell, D. (1998). Making minor places: Dilemmas in modern tourism. J.M. Fladmark (Ed.) *In search of heritage as pilgrim or tourist?* içinde (351-362). London: Donhead,
- Magano, J., Fraiz-Brea, J.A. & Leite, Â. (2022). *Dark tourists: Profile, practices, motivations and wellbeing*, International Journal of Environmental Research and Public Health. 19(19):12100. <https://doi.org/10.3390/ijerph191912100>
- Magano, J., Fraiz-Brea, J.A. & Leite, Â. (2023). *Dark tourism, the Holocaust, and well-being: A systematic review*, Heliyon, 9(1), e13064.
- Marco, D.W. & Aida, M. (2009). *A long forgotten jewel: Branding and imaging of a destination*. Baltic Business School, Unpublished Bachelor Thesis.
- Markowitz, F. (2010). *Sarajevo: A Bosnian kaleidoscope*. Urbana: University of Illinois Press.
- Martini, A. & Buda, D.M. (2020). *Dark tourism and affect: Framing places of death and disaster*, Current Issues in Tourism, 23(6), 679-692. <https://doi.org/10.1080/13683500.2018.1518972>
- Mepa News (2021, Kasım 09). *9 Kasım 1993: Mostar Köprüsü'nün yıkılışı*. Erişim Adresi: <https://www.mepanews.com/9-kasim-1993-mostar-koprusunun-yikilisi-48446h.htm> Erişim Tarihi: 05.08.2023
- Miles, W.F.S. (2002). *Auschwitz: Museum interpretation and darker tourism*, Annals of Tourism Research, 29(4), 1175-1178.
- Mileva, S. (2019). Im(possible) Dark tourism in Bulgaria. D. H. Olsen & M. E. Korstanje (Ed.), *Dark Tourism and Pilgrimage* içinde (66-74). CABI International.
- Miller, D.S. (2008). *Disaster tourism and disaster landscape attractions after Hurricane Katrina: An auto-ethnographic journey*, International Journal of Culture Tourism and Hospitality Research, 2, 115-131. <https://doi.org/10.1108/17506180810880692>.
- Miller, P.B. (2007, January 10). *Meeting Report 333: Compromising memory: The site of the Sarajevo Assassination*. Erişim Adresi: <https://www.wilsoncenter.org/publication/333-compromising-memory-the-site-the-sarajevo-assassination> Erişim Tarihi: 05.09.2023
- Mionel, V. (2019). *Dark tourism and thanatourism: Distinct tourism typologies or simple analytical tools?* Tourism, 67(4), 423-437.
- Morrow, E. (2012). *'How (not) to remember: War crimes, memorialisation and reconciliation in Bosnia-Herzegovina'*. University of York, Unpublished Master of Arts Dissertation.
- Mouliou, M. (2021). War Childhood Museum, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. M. O'Neill, J. Sandahl & M. Mouliou (Ed.) *Revisiting museums of influence: Four decades of innovation and public quality in European Museums* içinde (220-223). London: Routledge.
- Museums of The World (2024). *Museum of Sarajevo 1878-1918, Muzej "Sarajevo 1878-1918"*. Erişim Adresi: <https://museu.ms/museum/details/285/museum-of-sarajevo-18781918> Erişim Tarihi: 23.09.2024
- Naef, P. (2013). Touring the traumascapes: 'War tours' in Sarajevo. C.A. Collins & (Ed.) *Speaking the unspeakable* içinde (51-70). Oxford: Inter-Disciplinary Press. https://doi.org/10.1163/9781848880856_026

- Naef, P. & Ploner, J. (2016). *Tourism, conflict and contested heritage in former Yugoslavia*, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 14(3), 181-188.
- O'Hare, M. (2023, June 24). *Why we're all pulled in by Titanic's 'toxic' allure*. Erişim Adresi: <https://edition.cnn.com/travel/titanic-tourism-titan-sub/index.html> Erişim Tarihi: 05.08.2023
- Onat, Ş. (2021, Kasım 07). *Mostar denince akla deha gelir...* Erişim Adresi: <https://t24.com.tr/yazarlar/sefik-onat/mostar-denince-akla-deha-gelir,33063> Erişim Tarihi: 05.08.2023
- O'Rawe, D. (2016). *Voyage(s) to Sarajevo: Godard and the war of images*. D. O'Rawe & M. Phelan (Ed.) *Post-conflict performance, film and visual arts: Cities of memory* içinde (113-126). London: Palgrave Macmillan.
- Özbey, V. (2020). *Bosna-Hersek UNESCO geçici listesi'nde Osmanlı mirası*, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 7(18), 385-404. <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2020.163>
- Pahlevanzadeh, M., Mohtadi, M. M., Fathi, M. R., Saffarinia, A. & Sobhani, S. M. (2024). *Identifying and clustering the main points of view towards war tourism (Case study: Rahian-e Noor Camps)*, *International Journal of Tourism, Culture and Spirituality*, 7(1), 39-69.
- Pilav, A. (2012). *Before the war, War, after the war: Urban imageries for urban resilience*, *International Journal of Disaster Risk Science*, 3, 23-37. <https://doi.org/10.1007/s13753-012-0004-4>
- Popović, T. (2023). *The impact of Ivo Andrić's novel 'The bridge on the Drina' on the formation of tourist image on the historical Višegrad bridge and its surrounding waterscape*, *LIT&TOUR-International Journal of Literature and Tourism Research (IJLTR)*, 78-89.
- Powell, R. & Kennell, J. (2016). *Dark cities? Developing a methodology for researching dark tourism in European Cities*. V. Katsoni & A. Stratigea (Ed.), *Tourism and culture in the age of innovation. Springer Proceedings in Business and Economics*. Cham: Springer. Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-27528-4_21
- Pruitt, S. (2023, March 28). *How a wrong turn started World War I*. Erişim Adresi: <https://www.history.com/news/how-a-wrong-turn-started-world-war-i> Erişim Tarihi: 14.08.2023
- Radonić, L. (2018). *The Holocaust Template – Memorial museums in Hungary, Croatia and Bosnia-Herzegovina*, *Anali Hrvatskog Politološkog Društva*, 15(1), 131-154. <https://doi.org/10.20901/an.15.06>
- Radonić, L. (2020). *The Holocaust/Genocide Template in Eastern Europe*. L. Radonić (Ed.) *The Holocaust/Genocide Template in Eastern Europe*. New York: Taylor Francis.
- Raudvere, C. (2018). *After the war, Before the future Remembrance and public representations of atrocities in Sarajevo*. I. Flakerud & R. J. Natvig (Ed.) *Muslim pilgrimage in Europe* içinde (118-139). London: Routledge.
- Restrepo-Harner, C., Marsico, K. & Kerr, M.M. (2023). *Young tourists with disabilities: Considerations and challenges*. M. M. Kerr, P.R. Stone & R. H. Price (Ed.) *Children, young people and dark tourism* içinde. New York: Routledge.
- Riordan, K.J. (2010). *Shelling, sniping and starvation: The law of armed conflict and the lessons of the Siege of Sarajevo*. *Victoria University of Wellington Law Review*, 41(2), 149-178. <https://doi.org/10.26686/vuwlr.v41i2.5233>
- Ristic, M. (2013). *Silent vs. rhetorical memorials: Sarajevo Roses and commemorative plaques*, *Proceedings of the Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand*: 30, 1, 111-122.
- Rojek, C. (1993). *Ways of Escape*. Basingstoke: Macmillan.

- Rose, E. (2016, November 29). *War tourism flourishes in Bosnian Capital*. Erişim Adresi: <https://balkaninsight.com/2016/11/29/war-tourism-flourishes-in-bosnian-capital-11-28-2016/> Erişim Tarihi: 14.08.2023
- Rosenzweig, A. (2022, October 13). *Dark tourism in post-war Sarajevo: A glimpse of the war*. Erişim Adresi: <https://balkandiskurs.com/en/2022/10/13/dark-tourism-in-post-war-sarajevo/> Erişim Tarihi: 05.09.2024
- Safarway (2023). *Museum Of Crimes Against Humanity And Genocide*. Erişim Adresi: https://www.safarway.com/en/property/museum-of-crimes-against-humanity-and-genocide_14024 Erişim Tarihi: 11.08.2023
- Sahovic, D. (2019). Potočari Memorial Center and commemorations of the Srebrenica Genocide. M. Sørensen, D. Viejo-Rose & P. Filippucci (Ed.) *Memorials in the aftermath of armed conflict. Palgrave studies in cultural heritage and conflict*. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-18091-1_5
- Said, E. W. (1993). *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books.
- Sampson, H. (2019, November 13). *Dark tourism, explained: Why visitors flock to sites of tragedy*. Erişim Adresi: <https://www.washingtonpost.com/graphics/2019/travel/dark-tourism-explainer/> Erişim Tarihi: 28.07.2023
- Sanja GK (2024). *Spomen-obilježja Sarajeva pod opsadom*. Erişim Adresi: <https://furaj.ba/spomen-obiljezja-sarajeva-pod-opsadom/> Erişim Tarihi: 30.09.2024
- Saunders, N. (2001). Matter and memory in the landscapes of conflict: The Western Front 1914-1919. B. Bender & M. Winer (Ed.) *Contested landscapes: Movement, exile and place* içinde (37-53). Oxford: Berg.
- Scates, B. (2002). In *Gallipoli's shadow: Pilgrimage, memory, mourning and the Great War*, Australian Historical Studies, 33(119), 1-21.
- Sharpley R. (2005). Travels to the edge of darkness: Towards a typology of dark tourism. C. Ryan, S.J. Page & M. Aicken (Ed.) *Taking tourism to the limit* içinde (215-228). London: Elsevier.
- Sharpley, R. (2009). Shedding light on dark tourism: An introduction. R. Sharpley & P. R. Stone (Ed.). *The darker side of travel: The theory and practice of dark tourism* içinde (3-22). Bristol: Channel View Publications.
- Sharpley, R. & Gahigana, (2014). *Tourist experiences of genocide sites: The case of Rwanda*, The Business of Tourism, 13, 61-78.
- Shymkevych, K. (2021, March 05). *Black (war) tourism in Bosnia and Herzegovina*. Erişim Adresi: <https://mil.in.ua/en/blogs/black-war-tourism-in-bosnia-and-herzegovina/#:~:text=In%20Bosnia%20and%20Herzegovina%2C%20dark,the%20Balkans%20and%20foreign%20citizens>. Erişim Tarihi: 05.08.2023
- Simon, N. (2010). *The Participatory Museum*. Santa Cruz: Museum 2.0.
- Sommer-Sieghart, M. (2010). Historische Ausstellungen als 'Contested Space'. J. Feichtinger E. Großegger, G. Marinelli-König, P. Staschel & H. Uhl (Ed.) *Schauplatz Kultur – Zentraleuropa. Transdisziplinäre Annäherungen* içinde (159-166). Innsbruck: Studienverlag.
- Smith, V. (1998). *War and tourism: An American ethnography*, Annals of Tourism Research, 25(1), 202-227. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(97\)00086-8](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(97)00086-8)
- Söylemez, A. (2019, Ekim 05). *Bosna hala ölülerini arıyor*. Erişim Adresi: <https://m.bianet.org/bianet/tarih/213953-bosna-hala-olulerini-ariyor> Erişim Tarihi: 11.08.2023

- Stone, P.R. (2006). *A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, Attractions and Exhibitions*, Tourism: An Interdisciplinary International Journal, 54(2), 145–160.
- Stone, P.R. (2009). Dark tourism: Morality and new moral spaces. R. Sharpley & P. R. Stone (Ed.). *The darker side of travel: The theory and practice of dark tourism* içinde (56- 72). Bristol: Channel View Publications.
- Stone, P.R. (2012). Dark tourism as ‘mortality capital’: The case of Ground Zero and the significant other dead. R. Sharpley & P.R. Stone (Ed.) *Contemporary tourist experience: Concepts and consequences*. Tyne and Wear, Routledge.
- Stone, P.R. (2013). Dark tourism, heterotopias and post-apocalyptic places: The Case of Chernobyl. L. White & E. Frew (Ed.) *Dark Tourism and Place Identity: Managing and Interpreting Dark Places*. London, Routledge.
- Stone, P. & Sharpley, R. (2008). *Consuming dark tourism: A thanatological perspective*, Annals of Tourism Research, 35(2), 574–595.
- Strange, C. & Kempa, M. (2003). *Shades of dark tourism - Alcatraz and Robben Island*, Annals of Tourism Research, 30, 386-405. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(02\)00102-0](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(02)00102-0).
- Tadlock, T. (2019, October 08). *Bringing a dark history to light in Bosnia*. Erişim Adresi: <https://www.worldfootprints.com/bringing-a-dark-history-to-light-in-bosnia/> Erişim Tarihi: 18.08.2023
- Takşeva, T. (2018). *Building a culture of peace and collective memory in post-conflict Bosnia and Herzegovina: Sarajevo’s Museum of War Childhood*, Studies in Ethnicity and Nationalism, 18(1), 3-18.
- Tanović, S. (2019). *Architecture and collective remembrance at the Tunnel D-B Memorial Site in Sarajevo*, Change Over Time, 9(1), 14-33. <https://doi.org/10.1353/cot.2019.0002>
- Tarlow, P. (2005). Dark tourism. The appealing ‘dark’ side of tourism and more. M. Novelli (Ed.) *Niche tourism: Contemporary issues, trends and cases* içinde (47-58). Amsterdam: Elsevier.
- The Bowling Green Bosnia Oral History Project (2023). *The siege of Sarajevo*. Erişim Adresi: <https://kfpbosniaproject.org/the-siege-of-sarajevo-and-the-sarajevo-rose/> Erişim Tarihi: 28.07.2023
- The World Bank (2023). *International tourism, number of arrivals*. Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL?view=chart> Erişim Tarihi: 09.08.2023
- Timothy, D.J. (2013). Tourism, war, and political instability: Territorial and religious perspectives. R. Butler & W. Suntikul (Ed.). *Tourism and war* içinde (12-25). London: Routledge.
- Timothy, D.J. (2016). Introduction. D. J. Timothy (Ed.). *The heritage tourist experience: critical essays (Volume two)* içinde. New York: Routledge.
- Tolj, A. (2016, Temmuz 22). *Sarajevo Museum of Crimes Against Humanity opens*. Erişim Adresi: <https://balkaninsight.com/2016/07/22/sarajevo-crimes-against-humanity-museum-opens-07-22-2016/> Erişim Tarihi: 11.08.2023
- Totejo Türkiye (2024). *Bosna’da kırmızı akan nehir: Drina*. Erişim Adresi: <https://tojetoturska.blogspot.com/2015/01/bosnada-kirmizi-akan-nehir-drina.html> Erişim Tarihi: 05.09.2024
- Tourism BiH (2024). *Franz Ferdinand’ın suikast yeri*. Erişim Adresi: <https://www.tourismbih.com/tr/location/franz-ferdinands-attentatsplass/> Erişim Tarihi: 05.09.2024
- Towner, J. (2013). The English tourist and war, 1500–1800. R. Butler & W. Suntikul. (Ed.). *Tourism and war* içinde (49–63). London: Routledge.

- TRT Haber (2015, Şubat 10). "Saraybosna Gülleri" soluyor. Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/saraybosna-gulleri-soluyor-167251.html> Erişim Tarihi: 28.07.2023
- Tunbridge, J. & Ashworth, G. (1996). *Dissonant heritage: Managing the past as a resource in conflict*. Chichester: John Wiley.
- Türk Dil Kurumu [TDK] (2023). *Güncel Türkçe sözlük*. Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 10.08.2023
- Ukav, O. (2018). *Saraybosna'da yapılması gereken 13 şey*. Erişim Adresi: <https://www.tgrthaber.com.tr/fotogaleri/saraybosnada-yapilmasi-gereken-13-sey-17324> Erişim Tarihi: 09.08.2023
- Uluengin, M.B. & Uluengin, Ö. (2015). *A new layer in a world heritage site: The post-war reconstruction of Mostar's historic core*, *Megaron*, 10(3), 332-342 <https://doi.org/10.5505/MEGARON.2015.72681>
- Unesco (2024). *Mehmed Paşa Sokolović Bridge in Višegrad*. Erişim Adresi: <https://whc.unesco.org/en/list/1260/> Erişim Tarihi: 05.09.2024
- United Nations (1994). *Study of the battle and siege of Sarajevo*, Final report of the United Nations Commission of Experts, Annex VI, Volume II. Erişim Adresi: https://law.depaul.edu/academics/centers-institutes-initiatives/international-human-rights-law-institute/publications/Documents/europe/VI_a.pdf Erişim Tarihi: 28.07.2023
- United Nations (2000). *Press release SG/SM/7489 - Srebrenica tragedy will forever haunt United Nations History, says secretary-general on fifth anniversary of city's fall*. Erişim Adresi: <https://press.un.org/en/2000/20000710.sgsm7489.doc.html> Erişim Tarihi: 09.08.2023
- United Nations (2008, September 23). *Statement summary: Bosnia and Herzegovina: H.E. Mr. Haris Silajdžić, Chairman of the Presidency*. Erişim Adresi: <https://www.un.org/en/ga/63/generaldebate/bosniaandherzegovina.shtml> Erişim Tarihi: 19.08.2023
- United Nations General Assembly (1999). *Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35: The fall of Srebrenica*. Erişim Adresi: <https://digitallibrary.un.org/record/372298#record-files-collapse-header> Erişim Tarihi: 09.08.2023
- United Nations - International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (2024). *Crimes before the ICTY: Višegrad*. Erişim Adresi: <https://www.icty.org/en/outreach/documentaries/crimes-before-the-icty-visegrad> Erişim Tarihi: 05.09.2024
- United Nations - International Residual Mechanism for Criminal Tribunals (2024). *The Conflicts*. Erişim Adresi: <https://www.icty.org/en/about/what-former-yugoslavia/conflicts> Erişim Tarihi: 05.09.2024
- Varga, T. (2024). *Srebrenica-Potočari Genocide Memorial and Cemetery*. Erişim Adresi: <https://www.cipdh.gob.ar/memorias-situadas/en/lugar-de-memoria/memorial-y-cementerio-del-genocidio-de-srebrenica-potocari-2/> Erişim Tarihi: 30.09.2024
- Viator (2023). *Museum Of Crimes Against Humanity And Genocide*. Erişim Adresi: <https://www.viator.com/tours/Sarajevo/Museum-Of-Crimes-Against-Humanity-And-Genocide-1992-1995-Entrance-Ticket/d22427-220405P1> Erişim Tarihi: 11.08.2023
- Visit Sarajevo (2024). *Muzej Zločina Protiv Čovječnosti i Genocida 1992-1995*. Erişim Adresi: <https://www.visitsarajevo.ba/listings/muzej-ratnog-djetinjstva-mjesto-uspomena-djece-iz-svih-dijelova-bih/?lang=bs> Erişim Tarihi: 23.09.2024

- Volcic, Z., Erjavec, K. & Peak, M. (2014). *Branding post-war Sarajevo*, Journalism Studies, 15(6), 726-742. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2013.837255>
- Vasquez, J.A. (2009). *The war puzzle revisited*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Visiting Vienna (2024, August 06). *My top 10 places to visit in Vienna*. Erişim Adresi: <https://www.visitingvienna.com/sights/my-top-10-places/> Erişim Tarihi:05.09.2024
- Vujović, V. (2018). *Case study- The Mehmed Pasha Sokolovic Bridge*, Procedia Structural Integrity, 13, 489-495. <https://doi.org/10.1016/j.prostr.2018.12.081>
- Vulliamy, E. & Jelacic, N. (2005, August 11). *The warlord of Visegrad*. Erişim Adresi: <https://www.yuzaki.com/2013/11/drina-koprusu-2/> Erişim Tarihi: 05.09.2024
- Wagner, S. (2010). Tabulating Loss, Entombing Memory: The Srebrenica-Potočari Memorial Centre. E. Anderson, A. Maddrell, K. McLoughlin & A. M. Vincent (Ed.) *Memory, mourning, landscape* içinde (61-78). Amsterdam: Rodopi. https://doi.org/10.1163/9789042030879_005
- Walasek, H. (2015). Destruction of the cultural heritage in Bosnia-Herzegovina: An overview. H. Walasek, R. Carlton, A. Hadžimuhamedović, V. Perry & T. Wik (Ed.) *Bosnia and the destruction of cultural heritage* içinde (23-142). England: Ashgate.
- Weaver, D. (2000). *The exploratory war-distorted destination life cycle*, International Journal of Tourism Research, 2, 151-161.
- Wheelwright, I.M. & Vujinovic (2021, February 22). *Dark tourism in Bosnia & Herzegovina*. Erişim Adresi: <https://moroccoboundreview.co.uk/international-affairs/dark-tourism-in-bosnia-herzegovina.html> Erişim Tarihi: 20.07.2023
- Williams, N.L., Wassler, P. & Fedeli, G. (2023). *Social representations of war tourism: A case of Ukraine*, Journal of Travel Research, 62(4), 926-932. <https://doi.org/10.1177/00472875221146797>
- Williams, P. (2007). *Memorial museums: The global rush to commemorate atrocities*. Oxford: Berg.
- Winter, C. (2011). *Commemoration of the Great War on the Somme: Exploring personal connections*, Journal of Tourism and Cultural Change, 10(2), 248-263.
- Winter, J. (1995). *Sites of memory, sites of mourning: The Great War in European cultural history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winter, J. (2010). Designing a war museum: Some reflections on representations of war and combat. E. Anderson, A. Maddrell, K. McLoughlin & A. M. Vincent (Ed.) *Memory, mourning, landscape* içinde (1-19). Amsterdam: Rodopi.
- Wise, N.A. (2011). *Post-war tourism and the imaginative geographies of Bosnia and Herzegovina and Croatia*, European Journal of Tourism Research, 4(1), 5-24.
- World Tourism Organization (2023, May 09). *Tourism on track for full recovery as new data shows strong start to 2023*. Erişim Adresi: <https://www.unwto.org/news/tourism-on-track-for-full-recovery-as-new-data-shows-strong-start-to-2023#:~:text=International%20tourism%20receipts%20grew%20back,%2C%20measured%20in%20real%20terms>). Erişim Tarihi: 09.08.2023
- Yarwood, J. (1999). *Rebuilding Mostar: Urban reconstruction in a war zone*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Yeşildağ, B. & Atay, L. (2011). *Savaş alanları turizmi: Gelibolu Yarımadasına gelen ziyaretçilere yönelik bir çalışma*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(26), 267-280.
- Yücel, D. (2023, Ocak 01). *Drina Köprüsü*. Erişim Adresi: <https://helezondergisi.com/drina-koprusu-dogan-yucel/> Erişim Tarihi: 05.09.2024